

सम्बन्ध विच्छेदका कारण र असरहरु :कञ्चनपुर जिल्लाको
एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको
स्नातकोत्तर तहको उपाधी प्राप्तिको लागि आंशिक
आवश्यकता परिपूर्ति गर्नका लागि प्रस्तुत
शोधपत्र

शोधकर्ता

सकुन्तला बम

रोल नं. ८०

रजिष्ट्रेसन नं.: ९-२-४०४-१६०-२००७

समाजशास्त्र केन्द्रिय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
सामाजिकशास्त्र संकाय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुरकाठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूर्तिका लागि मेरो नियमित निर्देशनमा रही सकुन्तला बम ले “सम्बन्ध विच्छेदका कारण र असरहरु : कञ्चनपुर जिल्लाको एक अध्ययन” विषयमा यो शोधपत्र तयार गर्नु भएको हो । कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ मा दर्ता भएका सम्बन्ध विच्छेदका मुद्दाहरुमा केन्द्रित रहि स्थलगत अध्ययन गरेर यो शोधपत्र तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको कार्यप्रति सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०७४/०४/०८

.....

उप.प्रा. प्रेम चलाउने

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र, केन्द्रिय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
सामाजिकशास्त्र संकाय
समाजशास्त्र केन्द्रिय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय द्वारा निर्धारित पाठ्यक्रम अनुसार स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागको समाजशास्त्र विषयको छात्रासकुन्तला बम द्वारा गरिएको “सम्बन्ध विच्छेदका कारण र असरहरु : कञ्चनपुर जिल्लाको एक अध्ययन” विषयक शोधपत्र उपाधि प्राप्तिका लागि उपयुक्त भएकोले मूल्याङ्कन समितिद्वारा स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

शोध निर्देशक

.....

उप. प्रा. प्रेम चलाउने

बाह्य परीक्षक

.....

सह.प्रा. टिका राम गौतम

विभागीय प्रमुख

.....

प्रा. डा. तुलसी राम पाण्डे

मिति : २०७४/०४/११

कृतज्ञता-ज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय समाजशास्त्र स्नातकोत्तर तहको पाठ्यक्रमको आंशिक पाठ्य आवश्यकता पूरा गर्नको लागि तयार पारिएको हो ।

यस शोधको लागी अध्ययन र खोज गर्ने जमर्कोमा धेरै मित्रहरु तथा अग्रजहरुबाट उत्साह र प्रेरणा मिलेको छ । मेरो खोजलाई व्यवस्थित र सही ढंगबाट परिचालन गर्न, अनुसन्धान मूल्यबारे सचेत रहेर कार्य क्षेत्रमा लागि पर्न र खोजसँग सम्बन्धित रहेका दुर्लभ सुचनाहरुलाई संकलन देखी शोधपत्रलाई राम्रो रूपान्तर गर्न मेरा गुरुहरु, विभागीय प्रमुख डा.तुलसी राम पाण्डे र प्रेम चलाउने ज्युको कार्यले मलाई अत्यन्त उर्जामय प्रेरणा मिलेको छ ।

शोधकार्यको सुरु देखी अन्तसम्म आफ्नो अमूल्य सुझाव, सल्लाह र मार्ग निर्देशन दिएर सहयोग गर्नु हुने शोधनिर्देशक उप प्राध्यापक प्रेम चलाउनेज्यु प्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस्तै सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी विभिन्न सुचनाहरु, मिसिलहरु उपलब्ध गराएर मेरो शोधलाई सहयोग गर्नुहुने कञ्चनपुर जिल्ला अदालतका कर्मचारीहरु प्रति आभारी छु । त्यस्तै मेरो शोध कार्यमा सुरुदेखि अन्तसम्म लेखन कार्यको निमित्त सहज वातावरण बनाई सहयोग गर्ने तथा विभिन्न सल्लाह सुझाव दिने मेरा मित्रहरु पुनम चन्द, श्रुती बम, रुक्मणी, सरस्वती चन्द र भाई आयुष्मान बम, प्रवेश चन्द धन्यवादका पात्रहरु हुनहुन्छ । उच्च शिक्षाको यो स्तर सम्म ल्याई पुर्याउन मरीमेट्नु हुने मेरो पुजनिय आमा राजेश्वरी बम र बुवा खडक बहादुर बम ज्युले विश्वविद्यालय सम्म पढाउन जुन उत्साह बोकेर यहाँ सम्म खट्न जुन प्रोत्साहन दिनुभयो, म उहाँहरु प्रति अत्यन्त कृतज्ञता छु ।

यस शोध कार्यमा विभिन्न घरायसी तथा व्यक्तिगत कार्यहरुको समस्याको बाबजुद पनि मलाई प्रेरणा, हौसला, र सहयोग गर्नुहुने मेरो जीवनसाथी भुवन चन्द प्रति आभारी छु ।

अन्त्यमा आफ्नो विक्षिप्त पारिवारिकताको बारेमा विभिन्न तिता मिठा अनुभव भोगेका सम्बन्ध विच्छेद कर्ताहरुले आफ्ना बारेमा व्यक्तिगत विवरण दिएर विभिन्न सुचनाहरु उपलब्ध गराइदिनु भयो, उहाँहरु प्रति अत्यन्त कृतज्ञता छु ।

सकुन्तला बम

विषय-सूची

सिफारिस पत्र	i
स्वीकृति पत्र	ii
कृतज्ञता-ज्ञापन	iii
विषय-सूची	iv
तालिका सूची	vii
अध्याय - एक : परिचय	१-९
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	४
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.४ अध्ययनको महत्व	८
१.५ अध्ययनको संगठन	९
अध्याय - दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन	१०-१८
२.१ सिद्धान्त र अवधारणाहरूको पुनरावलोकन	१०
अध्याय - तीन : अनुसन्धान विधि	१९-२४
३.१ अनुसन्धान क्षेत्रको छनोट र यसको औचित्य	१९
३.२ अध्ययन ढाँचा	१९
३.३ उत्तरदाता जोडीको छनोट प्रक्रिया	२०
३.४ तथ्याङ्कका प्रकार र स्रोतहरू	२१
३.४.१ प्राथमिक स्रोत	२१
३.४.२ द्वितीय स्रोत	२१
३.५ तथ्यांक संकलनका साधन र प्रक्रियाहरू	२१
३.५.१ अदालती अभिलेखहरू	२१
३.५.२ असंरचित अर्न्तवार्ता	२१

३.५.३ वैयक्तिक अध्ययन	२२
३.६ अध्ययनको सिमा	२३
३.७ तथ्यांकको विश्लेषण	२३
अध्याय - चार : सम्बन्ध विच्छेद गरेका जोडीहरुको सामाजिक-आर्थिक स्थिति	२५-४०
४.१ परिचय	२५
४.२ जातिय आधारमा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिति	२५
४.३ जोडी छनौटको प्रक्रिया	२६
४.४ सम्बन्ध विच्छेदको जातिगत वैवाहिक स्थिति	२७
४.५ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको पेशागत स्थिति	२८
४.६ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको शैक्षिक स्थिति	२९
४.७ सन्तानको आधारमा सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको विवरण	३०
४.८ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको विवाह हुँदाको उमेर	३२
४.९ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताको सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेर	३३
४.१० जीवन साथी छनौट गर्ने क्रममा स्वस्थ पहिचानको अवस्था	३४
४.११ विवाहको लागि मञ्जुरीको अवस्था	३५
४.१२ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरु बीच भएको झगडाको विषयको स्थिति	३६
४.१३ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको वैयक्तिक अध्ययन	३७
अध्याय - पाँच : सम्बन्ध विच्छेदका मुख्य कारणहरुको विश्लेषण	४१-४९
५.१ शारीरिक तथा मानसिक यातनापूर्ण व्यवहार	४६
५.२ यौनिक असन्तुलन	४६
५.३ सामाजिक सांस्कृतिक भिन्नता एवम् वर्गिय असमानता	४७
अध्याय - छ : सम्बन्ध विच्छेदबाट परेको असरहरुको विश्लेषण	५०-५८
६.१ सम्बन्ध विच्छेदले स्वयंम जोडीहरुमाथि पारेको असर	५१
६.२ सम्बन्ध विच्छेदले परिवार र सन्तानहरु माथि पारेको असर	५४
६.३ सम्बन्ध विच्छेदले समाज माथि पारेको असर	५६

अध्याय - सात : सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरू	५९-६८
७.१ सारांश	५९
७.२ निष्कर्ष र सुभावहरू	६४
सन्दर्भग्रन्थ सूची	६९-७०
अनुसुची अन्तर्वार्ता	७१-७२

तालिका सूची

तालिका नं. १	: कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ मा फैसला भएका सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी मुद्दाहरूको जातिगत विवरण	२५
तालिका नं. २	: जोडी छनोटको प्रक्रिया	२६
तालिका नं. ३	: सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको जातिगत वैवाहिक स्थिति	२७
तालिका नं. ४	: सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको पेशागत स्थिति	२८
तालिका नं. ५	: सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको शैक्षिक स्थिति वा विवरण	२९
तालिका नं. ६	: सन्तानको आधारमा सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको विवरण	३१
तालिका नं. ७	: सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको विवाह गर्दाको उमेरको अवस्था	३२
तालिका नं. ८	: सम्बन्ध विच्छेद कर्ताहरूको सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेरको अवस्था	३३
तालिका नं. ९	: सम्बन्ध विच्छेदकर्ताको बीच स्वस्थ पहिचानको अवस्था	३४
तालिका नं. १०	: विवाहको लागि सहमति भए नभएको विवरण	३५
तालिका नं. ११	: सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरू बीच हुने विवादको विषय	३६
तालिका नं. १२	: सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरू	४२
तालिका नं. १३	: सम्बन्ध विच्छेदपछि सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको अनुभव	५१
तालिका नं. १४	: प्रभावित जोडीहरूको हालको अवस्था	५२
तालिका नं. १५	: सम्बन्ध विच्छेद पश्चात उनीहरूको विवाह सम्बन्धी विवरण	५३
तालिका नं. १६	: जोडीहरूको सन्तानहरूको अवस्था	५५

अध्याय - एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

विवाह र परिवार एउटा विश्वव्यापीरूपमा रहेको सामाजिक संस्था हो । समाजमा विवाह र परिवारलाई एउटा सुक्ष्म सामाजिक संस्थाका रूपमा लिन सकिन्छ । लगभग समाजमा विवाहको कुनै न कुनै रूप विद्यमान छ । जब एउटा सिंगो सामाजिक संरचनाको विविध पक्ष र तिनको क्रियाकलाप र अन्तरसम्बन्धको बारेमा सोचिन्छ भने सबैभन्दा पहिला परिवारलाई केन्द्र बिन्दुमा राखेर सोचिन्छ । विवाह पछि मात्र परिवार निर्माणको सम्भावना हुन्छ । विवाह एक आफैमा सम्बन्ध स्थापित गरिने माध्यम हो । समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण अनुसार विवाहलाई सामाजिक स्वीकृत आर्थिक र यौनजन्य संगठन मानिएको छ । जसभित्र लोग्ने र स्वास्नीले आफ्नो अधिकार क्षेत्र अर्न्तगत बसेर विभिन्न कार्य गर्न सक्दछन् । जसमा दम्पतीबिच यौन सम्बन्ध हुनुका साथै खास अधिकार र कर्तव्य पनि जोडिएको हुन्छ । विवाह एउटा विश्वव्यापी रूपमा रहेको महत्वपूर्ण सामाजिक संस्था हो । यसलाई समाजशास्त्रमा एउटा सुक्ष्म तहको सामाजिक संस्थाको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । प्रत्येक समय र समाजमा विवाहले दुइवटा पक्षलाई समेटेको हुन्छ । एउटा विपरित लिङ्गीहरूको सामाजिक स्वीकृत सम्बन्ध हो भने अर्को यसै सम्बन्धका आधारमा वैधानिक रूपमा तिनीहरूबिच यौन सम्बन्ध राख्न र बालबच्चा जन्माउन सक्ने सामाजिक स्वीकृत हो । यसपछि नै बालबच्चाको पालनपोषण र सामाजिककरणमा उनीहरूको दायित्व जोडिएको हुन्छ (कोट्स, २०६२) ।

जुन बेला सम्बन्ध विच्छेदका लागी कानूनको विकास भएको थिएन, समाज परम्परागत मान्यताले संचालित थियो । यसै अनुरूप सम्बन्ध विच्छेदका लागी सामाजिक नियमहरू आफ्नै जात,धर्म र संस्कृति अनुसार बन्न थाले । आजसम्म आइपुग्दा स्थिती बदलिएको छ । समाजमा प्रत्येक भाषा, धर्म, संस्कृति, राजनिती, कानून,अर्थव्यवस्था आदिमा राज्यको नियन्त्रण र निर्देशन हुनुको साथै केन्द्रिय नियम र खुल्ला अर्थव्यवस्थाको विकास भएको छ । संवैधानिक विकास भएको कारणले गर्दा सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा परम्परागत प्रणालीहरूमा राज्यको पहुँच र नियन्त्रण, निर्देशन भएको पाउन सकिन्छ ।

आर्थिक अवस्थामा भएको जटिलता,अभाव तथा धन प्राप्तिको मानवीय स्वार्थले पारिवारीक आपसी सम्बन्ध र सहयोगमा कमी आएको देखिन्छ ।

Divorce शब्द Latinभाषाको Divortiumबाट लिएको मानिन्छ । जसलाई शब्द विन्यास गरीDi को अर्थ“Apart”रVertereको अर्थ“to turn”अथवा छुट्टिनु भन्ने हुन्छ । यसको ठोस अर्थ“Divorce is the dissolution of the ties of Marriage”(Encyclopedia, 1990). विवाहद्वारा स्थापित सम्बन्धको विघटन नै सम्बन्ध विच्छेद हो भन्ने यसबाट स्पष्ट हुन्छ ।

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण अनुसार सम्बन्ध विच्छेद समाजको एउटा विकराल समस्या हो, जसले मानिसहरुको जीवनका साथै समाजको शुद्ध र बृहत संस्थामाथि पनि प्रभाव पार्दछ र यसमा महिला र पुरुषको सम्बन्ध विच्छेदको कारणले परिवारमा सामाजिक, मानसिक, आर्थिक आदी विभिन्न प्रकारका समस्या उत्पन्न गराउन सक्छ । यसका साथै समाज र राष्ट्रमा बृहत रुपमा सम्बन्ध विच्छेदको प्रभाव पार्दछ ।सम्बन्ध विच्छेद एक नितान्त व्यक्तिगत समस्या पनि हो । सम्बन्ध विच्छेद पश्चात व्यक्तिको आर्थिक अवस्था, रोजगारीको पहुँच र उसको भविष्य असुरक्षित हुने गर्दछ । नेपाली समाजमा महिला र पुरुषबीचमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी हेर्ने दृष्टिकोण फरक रहेको पाइन्छ । सम्बन्ध विच्छेद पश्चात एउटा महिलालाई समाजमा सक्रिय रुपमा जीवन अगाडी बढाउन पुरुषलाई भन्दा गाभ्ने हुनका साथै महिलालाई सम्बन्ध विच्छेद पश्चात समाजले हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन हुनका साथै उनको जीवनशैली, आर्थिक र मानसिक रुपमा कमजोर हुने सम्भावना बढी रहन्छ ।

जसरी विवाह उत्पत्तिको सम्बन्धमा समय किटान गर्न सकिएको छैन त्यसै गरी सम्बन्ध विच्छेदका सम्बन्धमा पनि किटान गरेर यहि समय वा काल देखि सम्बन्ध विच्छेदको धारणा उत्पत्ति भएको हो भन्न सकिने स्थिति देखिदैन । तर पनि विवाह विना सम्बन्ध विच्छेद नहुने भएकोले अवश्य पनि जहिले देखि विवाहको अवधारणा देखापयो त्यसैवेलादेखि नै सम्बन्ध विच्छेदको अवधारणा आएको हुनुपर्दछ । कालान्तरमा जब विश्वमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी कानुनको शुरुवात भयो त्यसवेला देखि नै विवाहित जोडी कानुनी रुपमा अलग-अलग भएर बस्न थालेको हो भन्न सकिन्छ । यस सम्बन्धी कानुनी विकासको शुरुवात बेलायतबाट भएको मानिन्छ र सम्बन्ध विच्छेदका मुद्दाहरु पनि कानुन अनुरूप अदालतबाट हेरिन थालियो ।

हिन्दु धर्मशास्त्र अनुसार स्त्री विनाको पुरुष पुर्ण मानिदैन । एउटा पुरुषको पुर्णतय प्राप्त गर्न स्त्री र सन्तान हुनु पर्दछ । हिन्दु समाजमा समाज विकासको लगभग दुइहजार वर्ष सम्म पनि सम्बन्ध विच्छेदको अवधारणा देखा परेको पाइदैन । जस्तै: स्मृतिकालको नाम उल्लेख गर्ने क्रममा याज्ञवल्क्य भन्दछन् “पति जस्तो सुकै निच भएपनि पत्नीले विवाह विच्छेद गर्न नपाइने उसको प्रायश्चित सम्म प्रतिज्ञा गरिरहनुपर्ने हुन्छ र प्रायश्चित पश्चात पुनः सम्बन्ध कायम हुन्छ” (लम्साल, २०४९)।

सामाजिक रूपमा वैवाहिक सुत्रमा बाधिएका दम्पतिले रीत पुऱ्याई वा धार्मिक परम्परा अनुसार वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहन नसकी लोग्ने र स्वास्नी वैवाहिक सम्बन्धबाट अलग हुने प्रक्रियालाई नै सम्बन्ध विच्छेद भनिन्छ।

Black's law Dictionary 1996का अनुसार ‘लोग्ने र स्वास्नीको वैवाहिक सम्बन्धलाई पुऱै अन्त गर्ने वा निजहरूको सहवासको अवस्थालाई तत्कालको लागि निष्क्रिय पाने गरी अदालतबाट भएको फैसला वा निर्णयले हुने कानुनी विच्छेद’ । विवाह वा सम्बन्ध विच्छेद भन्नाले अदालतको फैसला द्वारा लोग्ने र स्वास्नी विचको वैवाहिक सम्बन्धको पूर्ण रूपमा अन्त्य हो । अतः कानुनी रूपमा लोग्ने स्वास्नीको बीचको सम्बन्धको अन्त्य नै सम्बन्ध विच्छेद हो (टोप बहादुर सिंह, २०३८) ।

सम्बन्ध विच्छेद हुनका पछाडी विभिन्न कारक तत्वहरूले भुमिका खेलेको हुन्छ । त्यसमा विशेषतः वैवाहिक सम्बन्धलाई दिगो र स्थिर तुल्याउनमा योगदान गर्ने ठानिएको परम्परागत मान्यताहरू, लोकाचार, पारिवारिक मर्यादा, धर्म आदिको बन्धन खुकुलिदै गएको महशुस हुन्छ । आज भोली लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध विच्छेद सामान्य प्रक्रिया भै हुन थालेको छ । सम्बन्ध विच्छेदको घटना नसोचिएको दरले बढिरहेको पाइएको छ । सम्बन्ध विच्छेद पछि पुरुषलाई भन्दा महिलालाई बढी समस्या आएको पाईन्छ । सम्बन्ध विच्छेद भएको महिलालाई सामाजिक साँस्कृतिक रूपमा पनि हेयको दृष्टिले हेर्ने गरेको पाइन्छ । महिलाहरूमा आर्थिक समस्याका कारण विभिन्न शारीरिक तथा मानसिक रूपले कठिन कार्य गर्न बाध्य हुनु परेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

आजकल नेपाली समाजमा पनि सम्बन्ध विच्छेदको संख्या बढ्दै गइरहेको तथ्यलाई अध्ययनहरूले देखाउछ। सम्बन्ध विच्छेद हरेक समाजमा चलिरहेको सामाजिक प्रक्रिया हो। तर पनि यस विषयमा नेपालमा समाजशास्त्रीय अध्ययनहरू त्यति केन्द्रित भएको पाइदैन। वर्तमान नेपाली समाजमा सम्बन्ध विच्छेदको गति, सम्बन्ध विच्छेद हुन पछाडिको कारणहरू, सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी धारणाहरू पक्षहरूको अध्ययनले निश्चित रूपमा नेपाली समाज र संस्कृतिको अध्ययनलाई सहयोग पुऱ्याउँदछ। सम्बन्ध विच्छेदलाई सामाजिक समस्याका रूपमा लिन सकिन्छ, किनभने यस्तो विषय व्यक्तिहरूमा घट्न गएपनि स्वयं व्यक्तिको कारणबाट र अन्य सामाजिक कारणबाट सम्बन्ध विच्छेदको लागी विभिन्न अवस्थाहरू सृजना हुन्छ र समाजलाई विभिन्न रूपबाट असर गरेको हुन्छ।

सम्बन्ध विच्छेदको दर विश्वव्यापी रूपमा नै निरन्तर रूपमा बढ्दै आइरहेको छ। अमेरिकाको सन्दर्भमा सम्बन्ध विच्छेदको दर निकै बढ्दो छ। यस्ता परिवारका बच्चाहरूले अगाडी गएर निकै अवरोधको सामना गर्नुपर्छ। आफ्नो जीवनको अन्तिम घडीमा यिनीहरूले गम्भीर असरहरू भोग्दै जान्छन्। परिवारको विखण्डन पछि बच्चाहरूको जीवनमा अस्थिरता, असुरक्षा विभिन्न मनोवैज्ञानिक समस्याहरूले निरन्तरता दिइराखेको हुन्छ। यस्ता कारणहरूले गर्दा बच्चाहरूको शिक्षाको स्तरमा गिरावट, अपराध, दुर्व्यसनि जस्ता कुराहरू गर्न तिर प्रेरित गर्छ। सम्बन्ध विच्छेद नगरेका दम्पतीको तुलनामा यिनीहरूको आर्थिक स्तर पनि न्युन हुन्छ (Gustaven & Naygair,2015)।

हाम्रो देशको सन्दर्भमा सम्बन्ध विच्छेदको अवधारणा जब भारतमा Hindu marriage act,1955लागु भयो त्यस अनुरूप वि.सं. २०२० सालमा लागु गरिएको मुलुकी ऐनमा विकास भयो। त्यसपछि नै विवाह विच्छेद सम्बन्धी अवधारणा नेपाली समाजमा फैलिन थाल्यो। नेपाली समाजमा विवाह पश्चात श्रीमानको सम्पतिमा श्रीमतीको पनि समान हक रहने कानुनी व्यवस्थाले महत्वपूर्ण भुमिका रहन सक्ने अवस्था सृजना हुन पुग्यो। जसले गर्दा राज्यको प्रशासनिक निकायमा विवाह दर्ता गर्नुपर्ने प्रावधान रहन थाल्यो। त्यसै क्रममा स्वास्नी अर्को मानिससँग पोइल गए कानुनी रूपमा सम्बन्ध तोडिएको रेकर्ड पनि राख्नुपर्ने भयो। अन्यथा कानुनी रूपमा उनी पूर्व पतिको स्वास्नी भइरहने र निजले पूर्व पतिको सम्पतिमा दावी गर्न सक्ने कानुनी हैसियत रहिरहने सम्बन्ध विच्छेदको घटना दर्ता

प्रक्रिया समाजमा तिब्ररूपमा बढ्न थाल्यो । २०२० सालको मुलुकी ऐन आएपछि सम्बन्ध विच्छेदका मुद्दाहरु कानुनी रूपमा नै दर्ता हुन थाले (मुलुकी ऐन, २०२०) ।

मानिसहरु सम्बन्ध विच्छेद नै किन गर्छन् ? भन्ने प्रश्नको जवाफको लागि केवल विवाहित दम्पति बीचको सम्बन्धमा मात्र सीमित नभएर समाजको विविध पक्षहरूसँग राखेर हेरिनु पर्दछ । जस्तै : परम्परागत मान्यताहरु, समाजमा महिलाको स्थान, बदलिदो मुल्य मान्यता, कानुनी राज्यको सिद्धान्त, शहरीकरण, शैक्षिक जागरण, आर्थिक पक्षहरुको संजालसँग राखेर सम्बन्ध विच्छेदलाई अध्ययन र विश्लेषण गरिनु जरुरी छ ।

असफल वैवाहिक सम्बन्धले जीवनको रंग फिका हुन्छ । जीवन अगाडी बढ्ने क्रममा विभिन्न वाधा अवरोध अड्चनको सामाना गर्नुपर्ने हुन्छ । यसले जीवनमा नैराश्रयता, तनाव आदी जस्ता समस्या निम्त्याउँछ । जसले गर्दा समाजका सम्पूर्ण इकाइहरु कुनै न कुनै रूपमा प्रभावित भइरहेका हुन्छन् । वैवाहिक सम्बन्ध असफल हुने कारणहरु उमेरमा भिन्नता, विचारको अन्तर, सामाजिक अवस्था, समयको अभाव आदी जस्ता कुराहरु रहेका छन् (नारी, २०७३) ।

अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा हेर्दा पनि सम्बन्ध विच्छेदलाई विभिन्न देशहरुले आ-आफ्नो किसिमले छुट्टै व्यवस्था गरेको पाइन्छ । भनाइको अर्थ एउटा देशले गरेको सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी व्यवस्था अर्को देशको प्रावधानसँग नमिल्न सक्छ । अबै पनि विश्वका कतिपय देशहरुमा सम्बन्ध सम्बन्ध विच्छेद माथि प्रतिबन्ध लगाइएको छ । यसरी सम्बन्ध विच्छेद गर्न नपाइने देशहरुमा चिली, ब्राजिल, कोलम्बिया, फिलिपन्स, पाराग्वे, स्पेन आदि पर्दछन् । मुसलमान समुदायमा तलाकको माध्यमबाट सम्बन्ध विच्छेद गर्ने प्रचलन रहिआएको पाइन्छ । जहिले सुकै लोग्नेले स्वास्नीलाई तीन पटकसम्म तलाक तलाक भनेपछि लोग्ने र स्वास्नी वैवाहिक सम्बन्धको अन्त्य हुन पुग्दछ । यसरी इस्लाम धर्मको सम्बन्ध विच्छेदको सर्वाधिकार पुरुषमा सीमित रहेको पाइन्छ (Sangroula&Pathak,2002)।

सम्बन्धविच्छेद लाई विभिन्न राज्य व्यवस्था, अर्थव्यवस्था तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमि अन्तर्गत राखेर हेर्ने हो भने समाज विकासको लामो कालखण्डपछि सम्बन्धविच्छेद गर्न सकिने अवधारणाको विकास भएको छ । परम्परागत समाजमा राज्य भित्र भएको राजनिति, कानुन, सम्प्रभुता जस्ता तत्वहरु आधुनिक राज्यव्यवस्थामा फरक रहेको पाइन्छ । यसमा

खास गरी अर्थव्यवस्था र त्यसभित्रका वर्गले राजनीति, संस्कृति, शिक्षा आदिमा प्रभाव छोडेको हुन्छ । जस्तो Tributary Economyमा परम्परागत मुल्य मान्यताको संरक्षण र विकासमा जोड दिई रहेका कार्य त्यसबेला सामुहिक रूपमा गरिन्थ्यो । राज्य व्यवस्थाको नियन्त्रण अन्त्यन्तै कम थियो । स्थानिय तथा पारिवारिक नियम र स्थानीय वासिन्दाको स्वार्थ अनुरूपको पद्धति विद्यमान थियो । त्यति बेला सम्बन्धविच्छेदको लागी कुनै आधार खडा थिएन । त्यस अवस्थामा जातीय, प्रान्तीय तथा धार्मिक आधारमा आ-आफ्ना नियमहरु सम्पादित हुन्थे । समाज परम्परागत मान्यतामा आधारित थियो । परिणामस्वरूप आ आफ्नो जात, धर्म र संस्कृति अनुसार सम्बन्धविच्छेदका नियमहरु बन्न थाले तर आजको Capitalistic economyमा आएर यि नियमहरु परिवर्तन भएका छन् । हरेक ठाँउको जात, धर्म, संस्कृति राजनीति, कानून, आदिमा राज्यको नियन्त्रण र निर्देशन रहेको छ । केन्द्रिय नियम र खुल्ला अर्थव्यवस्थाको विकास भएको छ । स्थानीय र पारिवारिक नियम र प्रचलनमा हस्तक्षेप भई सबैलाई मान्य र लागु हुने गरी बनाइएको एउटै कानुनी प्रावधान छ । जसबाट समस्या समाधानार्थ कानुनी आधारमा सम्बन्धविच्छेद गर्न सकिने व्यवस्था प्रत्येक राज्यले अवलम्बन गर्नुपरेको छ ।

पश्चिमीसमाजमा सम्बन्ध विच्छेद गरेका व्यक्तिहरु पनि समाजमा सजिलै किसिमले समायोजन हनसक्छन् तर हाम्रो जस्तो हिन्दु वर्ण व्यवस्थामा आधारित समाजको संरचना, सामाजिक मुल्यमान्यता, दृष्टिकोण र व्यवहारलाई हेर्दा यो एउटा निकै जटिल विषय हो । यसरी पाश्चात्या देशहरुमा बढिरहेको सम्बन्ध विच्छेदको प्रभाव हाम्रो समाजमा प्रत्यक्ष रूपमा परिरहेको पाइन्छ । विदेशीको देखासिखी गर्ने प्रवृत्ति तिब्र रूपमा बढिरहेको छ ।

यस किसिमबाट तिब्र रूपमा बढ्दै गइरहेको सम्बन्ध विच्छेदका घटनाले लोग्ने स्वास्थ्यबीचमा मात्र समस्या उत्पन्न सिमित नगरी पारिवारिक सम्बन्धमा विघटन ल्याउँछ र क्रमशः अन्य सम्बन्धित पक्षमा यसको असर पर्दछ । सिंगो समाज नै सामाजिक सम्बन्धबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएको हुन्छ ।

सम्बन्धविच्छेद एउटा नितान्त सामाजिक समस्या भएकाले यसले प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्षरूपमा स्वयं यससंग संबन्धित व्यक्ति, परिवार र समाजलाई प्रभाव पार्छ । यसका पछाडि विभिन्न सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक कारणहरु हुन्छन् । उमेरको फरक, आर्थिक

अभाव, शैक्षिक असमानता, यौन असंतुष्टी, विवाहको रूप/प्रकार मादकपदार्थ सेवन, समझदारीमा कमि, अनुत्तरदायीपन, लोग्नेको दोस्रो विवाह आदिहरुहुन सक्छन् ।सम्बन्ध विच्छेद पश्चात सन्तानहरु आर्थिक समस्या, माया ममताको अभावमा भोक प्यासको वेदनाले चोर,डाका, हत्यारादेखि लिएर सडकका पेटीमा जीवन बिताउन बाध्य भएका छन् । एउटा जोडीको सम्बन्ध विच्छेदले गर्दा एक परिवार, सन्तान नै लथालिङ्ग हुन पुग्दछ रसिंगो समाजमा नराम्रो असर पर्दछ । हाम्रो जस्तो देशमा यस्तो घटनाहरु पटक पटक भइरहदा स्वयं सम्बन्ध विच्छेद कर्ताहरु साथै उनीहरुको परिवार एवं सन्तानमाथि के कस्तो असर परिरहेको छ ? के कस्ता कारणहरुले गर्दा सम्बन्ध विच्छेद का घटनाहरु भइरहेका छन् ?सम्बन्ध विच्छेद गर्ने दम्पतिहरुले त्यसपछिका जीवनलाई कसरी बिताइरहेका छन् ? तसर्थ यस सम्बन्धी घटनाहरु किन बढिरहेको छ र त्यसले व्यक्ती, परिवार र समाजलाई पारेको प्रभाववारे बुझ्न कञ्चनपुर जिल्लाको वर्तमान अवस्थामा भन् दिन दिनै सम्बन्ध विच्छेदको घटना बढ्नुका कारणहरु के के हुन सक्छ ? अन्य सामाजिक साँस्कृतिक इकाई तथा संस्थाहरु सँग सम्बन्ध विच्छेद कसरी अर्न्तसम्बन्धित भएका छन् ?उनीहरुको जन जीवन कसरी अगाडी बढी रहेको छ ? भन्ने कुराहरुलाई यस अनुसन्धान मार्फत केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य वैवाहिक सम्बन्ध विच्छेद हुनाका कारणहरु र त्यसका परिणामहरुको व्याख्या विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यस अध्ययनको विशिष्ट उद्देश्यहरु निम्न अनुसार रहेका छन् :-

- १) यस अध्ययनमा समेटिएका जोडीहरुको सम्बन्ध विच्छेद हुनु भन्दा पहिले र अहिलेको वैयक्तिक र पारिवारिक अवस्थाको वर्णन गर्ने,
- २) उक्त जोडीहरुको सम्बन्ध विच्छेद हुनाका कारणहरुको विश्लेषण गर्ने र
- ३) उक्त सम्बन्ध विच्छेदले स्वयम उनीहरुलाई, उनका परिवार र सन्तानहरुमा पारेको असरको विश्लेषण गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्व

सम्बन्ध विच्छेद एक सामाजिक विषय हो । व्यक्तिगत रूपमा कुनै पनि लोग्ने स्वास्नी बीचको सम्बन्ध असन्तुष्टी र भगडाले दम्पतिलाई सम्बन्ध विच्छेदको स्थितीमा पुऱ्याउने भएपनि यसका पछाडि धेरै कारणहरु र धेरै असरहरु हुन्छन् । जसले गर्दा यस्तो विषय सामाजिक बन्दछ । नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न सामाजिक विषयहरुमा समाजशास्त्रीय अध्ययनहरु हुन सकिरहेको पाइदैन । तसर्थ यस शोधले सिमित क्षेत्रमा भएपनि विवाह असफल हुनुका कारण र विवाह विच्छेद सम्म पुऱ्याउने कारक तत्वहरुका बारेमा अनुसन्धान गरी अध्ययनकर्ताहरुलाई यस बारेमा केही न केही जानकारी हुनेछ । विवाह विच्छेद किन र कसरी हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्न चाहने अध्ययनकर्ताहरु थप जानकारी प्राप्त गर्न सक्नेछन् । विषयलाई के कसरी हेरिएको छ भन्ने बारेमा विस्तृत अध्ययन गरी सो को जानकारी स्वयं गराउनु आवश्यक भएकोले यो अध्ययनको महत्व रहेको छ । साथै यस क्षेत्रमा त्यति गहन रूपमा अध्ययन अनुसन्धान नभैरहेको अवस्थामा यस अध्ययनको महत्व स्वभाविक रहन जानेछ । साथै यस अध्ययनले अघिल्ला विभिन्न अनुसन्धानमा छुटेका कुराहरुलाई खोज अध्ययन गर्ने, यस सम्बन्धी चासो राख्ने व्यक्ति वा संस्थालाई आवश्यक मद्दत र सहयोग पुग्ने देखिन्छ । यस अध्ययनले सानै उमेरमा विवाह हुनु, बढ्दो शहरीकरण, पुँजिवादी पश्चिमी संस्कृतिले गर्दा व्यक्तिहरु आफ्नो परिवारजनबाट टाढा रहनुपर्ने, देखासिकी आदी कारणहरु यस घटना प्रति कति जिम्मेवार छन् त ? यो पनि अध्ययनको महत्वपूर्ण पक्ष रहेको छ । यसका साथै निश्चित कानुनी प्रक्रियाको आधारमा सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने कानुनी प्रावधानले पनि सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरु दिन दिनै कसरी वृद्धि भइरहेका छन् भन्ने पक्ष पनि यस अध्ययन अनुसन्धानका लागी महत्वपूर्ण रहेको छ । यस्तो घटनाको प्रभाव व्यक्ति, परिवार, समाज एवं क्षेत्रमा रहेको हुन्छ । सम्बन्ध विच्छेद गर्ने के कति कारण छन् ? यसको प्रभाव वा असर समाज विकासमा के - कति र के कस्तो महत्व परेको छ ? यस अध्ययन पश्चात यस क्षेत्रमा गर्न सकिने सम्भावित सुधारको लागी केही सल्लाह सुझाव दिने विश्वासले नै यसको मुल महत्व प्रष्ट्याएको छ ।

१.५ अध्ययनको संगठन

यस शोधपत्रमा जम्मा सात अध्याय रहेका छन् । अध्याय एकमासामान्य परिचयलाई समेटिएको छ । यस अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमी, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्यहरू, अध्ययनको महत्व, अनुसन्धानको शोधपत्रको संगठनात्मक ढाँचा सामेल गरिएको छ ।

यसै गरी अध्याय दुईमा सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन रहेको छ । यसमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी विभिन्न सामाजिक साँस्कृतिक प्रभाव, धार्मिक र ऐतिहासिक आधार, विश्वव्यापी सन्दर्भमा र नेपालको सन्दर्भमा सम्बन्ध विच्छेदको साहित्यिक अध्ययन र सैद्धान्तिक समिक्षा गरिएको छ ।

अध्याय तीनमा अनुसन्धान विधि यस अन्तर्गत अनुसन्धान क्षेत्रको छनौट र यसको औचित्य, अध्ययन ढाँचा, उत्तरदाता जोडी छनौटको प्रक्रिया, तथ्याङ्कका प्रकार र स्रोतहरू, तथ्याङ्क संकलनका साधन र प्रक्रियाहरू, अध्ययनको सिमा र तथ्याङ्कको विश्लेषण प्रक्रियालाई समाविष्ट गरिएको छ ।

अध्याय चारमा सम्बन्ध विच्छेद गरेका जोडीहरूको सामाजिक आर्थिक स्थिति बारे विवेचना एवं विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गर्ने जमकोमाजातिय आधारमा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिति, जोडी छनौटको प्रक्रिया, वैवाहिक स्थिति, पेशागत स्थिति, शैक्षिक स्थिति, सन्तानको आधारमा सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको विवरण, विवाह हुँदाको उमेर, सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेर, जीवन साथी छनौट गर्ने क्रममा स्वस्थ पहिचानको अवस्था, विवाहको लागी मञ्जुरीको अवस्था, सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरू बीच भएको भगडाको विषयको स्थिति र सम्बन्ध विच्छेद कर्ताहरूको वैयक्तिक अध्ययन बारे विवेचना एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्याय पाँचमा सम्बन्ध विच्छेदका मुख्य कारणहरूको विश्लेषणात्मक प्रस्तुतिलाई राखिएको छ र सम्बन्ध विच्छेदले पारेका मुख्य असरहरूको विश्लेषणात्मक प्रस्तुतिलाई अध्याय छ मा उल्लेख गरिएको छ ।

यसैगरी अन्तिम तथा अध्याय सातमा अनुसन्धानको सारांश, निष्कर्ष तथा सुझावहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

अध्याय - दुई

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सिद्धान्त र अवधारणाहरूको पुनरावलोकन

हरेक समाजको सामाजिक संरचना लाई अस्तित्वमा राख्न समाजको विभिन्न इकाइहरूको आपसी प्रकार्यात्मक सम्बन्धको खाचो हुन्छ । ती विभिन्न इकाइहरू (पक्षहरू) जस्तै जात-जाति, धर्म, संस्कृति, विवाह, परिवार, नाता,सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, सांस्कृतिक संगठनहरू आदिको आपसिक अन्तरसम्बन्धबाट नै समाज सुचारु रूपले समय सापेक्ष अगाडी बढिरहेको हुन्छ (थपलिया, २०४८) ।

सम्बन्ध विच्छेद एउटा सामाजिक विषय मात्र नभएर सामाजिक समस्याको रूपमा रहेको विषय हो । समाजको हरेक पक्षमा सम्बन्ध विच्छेदले कुनै न कुनै असर पारेको हुन्छ । सम्बन्ध विच्छेदको घटना बढ्नुलाई सामाजिक र पारिवारिक विकासको स्वास्थ्य संकेत मान्न सकिदैन । सम्बन्ध विच्छेदलाई राम्रो वा नराम्रो भनेर व्याख्या गर्ने फरक फरक दृष्टिकोणहरू हुन सक्छन् तर वैवाहिक सम्बन्ध विच्छेदका घटनाले कतिपय अवस्थामा राम्रो नतिजा पनि दिन्छन् । सम्बन्ध विच्छेदले समस्यालाई सहज निकास दिएर व्यक्ति र परिवारलाई गम्भिर दुर्घटनाबाट बचाउने पक्ष अत्यन्त महत्वपूर्ण छ । विशेष गरेर नेपाली महिलालाई तीब्र निराशा, मानसिक र शारीरिक पीडा तथा कतिपय अवस्थामा अनावश्यक भन्फट र मृत्युबाट समेत बचाउन सम्बन्ध विच्छेदको कानुनी प्रावधानले उल्लेखनिय भूमिका निर्वाह गरेको छ । कतिपय महिलाले सम्बन्ध विच्छेद मात्र आफ्नो बौद्धिक र सामाजिक हैसियत आर्जन गर्न सकेका उदाहरणहरू प्रशस्त पाइन्छन् । हाम्रो समाजमा परम्परादेखि अस्तित्वमा रहदै आएका विविध प्रचलनहरूमध्ये विवाह गर्ने प्रक्रिया साथै सम्बन्ध विच्छेद गर्ने प्रचलनहरू पनि विभिन्न प्रकारका छन् ।

लामो दाम्पत्य जीवन सँगै बिताउदै आएका दम्पतीहरूलाई बीचमा सम्बन्ध विच्छेद गर्नु निकै दुखद अनुभव हो । जसले गर्दा दम्पती आफै पनि भावनात्मक,शारीरिक मनोवैज्ञानिक,आर्थिक विभिन्न तवरबाट ग्रसित हुँदै जान्छन् । यसले गर्दा केवल आफुलाई मात्र नभई आफ्ना नातेदार, सन्तानहरूमा लगायत सम्पूर्ण पक्ष प्रभावित हुन्छन् । यसले गर्दा पारिवारिक संरचना नै विग्रन जान्छ र बच्चाहरूको मनोभावना पनि परिवार प्रति र

आफ्नो वरिपरिको सम्पूर्ण वातावरण प्रति नै नकारात्मक दृष्टिकोण उत्पन्न हुन्छ । यस्ता बच्चाहरु चाडै आवेगमा आउने खाले हुन्छन् । जस्तै: रिस चाडै उठ्नु, हतपत कसैसँग घुलमिल हुन नसक्नु, पढाइमा पनि अन्य बच्चाहरुको तुलनामा कम नै हुनु । सम्बन्ध विच्छेदको प्रक्रिया र सम्बन्ध विच्छेद पश्चातको जीवन भने त्यति सहज छैन (Haimi,2016)।

अमेरिकामा सम्बन्ध विच्छेद हुनका प्रमुख कारणहरुमा मनोवैज्ञानिक John Gottmanले उल्लेख गर्नुभए अनुसार “सम्बन्ध विच्छेद हुनका मुख्य दुइ वटा आधारहरुलाई उल्लेख गरेका छन् । जसमा अमेरिकीहरुको विवाहको शुरुमा नै लोग्ने स्वास्नी बीचको साथित्वको नातालाई गुमाउन पुग्छन् । एक अर्काको भावनालाई बुझ्नै सक्दैनन् र तिनीहरु बिचमा द्वन्द्वको सिर्जना भइ समस्या समाधान गर्न असमर्थ हुन्छन् । त्यसै गरी दोस्रो कारणमा अवैध यौन सम्बन्ध राख्नु । विवाह पश्चात लोग्ने स्वास्नी अन्य महिला तथा पुरुष सँग अनैतिक रुपमा सम्बन्ध राख्नाले दम्पति बिचमा शंका उपशंका र मनमुटाव भई सम्बन्ध विच्छेद अवस्थामा पुग्छन्” अमेरिकाको हकमा थोरै विवाह विच्छेदहरु मात्र एक अर्कामा शोषण र हिंसात्मक तरिकाले हुने गरेको बताइएको पाइन्छ । अमेरिकी समाजमा सम्बन्ध विच्छेदको घटनालाई सामान्य रुपमा हेरिन्छ ।

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने पनि समाज सञ्चालन गर्नका लागी सामाजिक संस्थाहरु परिवार, विवाह, नातेदारी, आदिको उतिकै आवश्यकता पर्दछ । यसरी हेर्दा मानव विकासको प्रारम्भिक चरणदेखी आजसम्म आइपुग्दा विवाह, परिवार, नातेदारीसंस्थाको सञ्चालन गर्ने क्रम जारी रह्यो । यसरी विवाह सम्बन्ध र पारिवारिक सम्बन्ध अगाडी बढाउदै लैजादा लोग्ने र स्वास्नीबीच असमझदारीको अवस्था सृजना हुन पुग्यो जसको परिणामस्वरुप पारिवारिक विखण्डन तथा वैवाहिक सम्बन्धद्वारा स्थापित सम्बन्ध अन्त्य हुने स्थिति खडा हुँदै आएको छ । आज नेपाली समाजमा वैवाहिक सम्बन्ध विखण्डन दर दिनप्रतिदिन बढ्दै गइरहेको छ । जुन व्यक्तिगत घटनामा मात्र सिमित नभइ सामाजिक घटनाको समस्याको रुपमा सृजना भएको छ (आचार्य, २०५६) ।

सम्बन्ध विच्छेद पश्चिमी राष्ट्रहरुमा मात्र दिनदिनै बढीरहेको छैन, एसियाली मुलुक जस्तै भारत, चीन,जापान, नेपाल आदी देशहरुमा पनि हाल आएर सम्बन्ध विच्छेदको दर बढीरहेको तथ्यांकले देखाउँछ । एसियाली मुलुकहरुमा महिला र पुरुषहरुको सम्बन्ध विच्छेद

हुने मुख्य कारणहरु जस्तै दाइजो, अर्न्तजातीय विवाह, दम्पतिहरु बिचको समझदारीमा कमी, एक अर्कामा ईर्ष्या, दम्पति बिचमा शंका उपशंका शारीरिक र मानसिक शोषण, मद्यपान, एड्स जस्ता दिर्घरोग, पुरुषको महिलामाथी अधिपत्य, यौन जीवनमा असन्तुष्टि, दम्पति बिचमा भावनात्मक सम्बन्धको कमी, विवाह पछि दम्पति बिचमा अधिक मात्रामा वा आवश्यकता भन्दा बढी आशा राख्नु, लोग्ने स्वास्नीबीचको सम्बन्धलाई समाजमा व्यवस्थित राख्न नसक्नु आदी कारणहरु बाट सम्बन्ध विच्छेद हुने गरिएको पाइन्छ (Shah,2013)।

नेपाली समाजमा परिवारको आयतन, संरचना, जीविकोपार्जनको आधारलगायत परिवारभित्रको अन्तरसम्बन्ध पनि महत्वपूर्ण परिवर्तन आएको छ। परिवारका सदस्यबीचको सम्बन्धमा उल्लेख्य परिवर्तन भएको छ र हुँदैछ। बहुपति र बहुपत्नी प्रथा, संयुक्त र एकल परिवार, ठुलो र सानो परिवार, प्राकृतिक र नियोजित परिवार, पारापाचुके हुनै नसक्नेदेखि पारापाचुके प्रधान परिवारसम्म परिवारको संरचनामा परिवर्तन आएको छ। श्रमनिर्वासनले परिवारको आधार संरचना जीविकोपार्जन र आपसी सम्बन्धमा धेरै प्रभाव पारेको छ। युवाहरुको श्रमनिर्वासनसँगै विप्रेषण धेरै परिवारको लागि जीविकाको उपयोगि माध्यम बनेको छ। यसमा विप्रेषण, श्रमनिर्वाचन र विप्रेषणको चक्रले पारस्परिक र पारिवारिक सम्बन्ध विखण्डन निम्त्याइ नविन परिवारको सिर्जना गरिरहेको छ (मिश्र, २०६७)।

बाह्य मुलुकको तुलनामा नेपालमा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने दम्पतिको संख्या न्युन भएपनि यसको गति बढ्दो छ। त्यस्तै नेपालमा सन् १९९६ को तथ्याङ्क अनुसार १० वर्ष माथिका सम्पूर्ण विवाहित दम्पतिमा ०.२ प्रतिशतले सम्बन्ध विच्छेद गर्ने गरेको पाइएको छ। सन् १९७१ र १९८१ मा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने र छुट्टिएर बस्ने (एकै ठाउँमा तथ्याङ्क लिएको) दम्पतिको प्रतिशत ०.२८ र ०.४० छ भने यो दर सन् १९९२ मा ०.५७ प्रतिशत छ (CBS, 1995)। यसैगरी सन् १९९७ मा प्रकाशित Family Health Survey मा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने महिलाहरु प्रतिहजार ०.२ प्रतिशत र छुट्टिएर बस्नेको १.६ प्रतिशत देखाइएको छ। सन् २००१ को जनगणनाअनुसार नेपालमा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने र छुट्टिएर बस्नेको प्रतिशत महिला र पुरुषमा क्रमशः ०.१ र ०.१ प्रतिशत रहेका छन् भने २०११ को जनगणना अनुसार नेपालमा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने र छुट्टिएर बस्नेको (१५-४९ भित्रका उमेर समुह) प्रतिशत महिला र पुरुषमा क्रमशः ०.४ र ०.१ प्रतिशत, ०.६ र ०.७ रहेका छन् (CBS, 2012)।

समय र समाज विकासको गतिमा आएको परिवर्तनले विश्वव्यापी रूपमा नै विभिन्न सजिलो र अप्ठ्यारो स्थितिहरू सृजना गराएको छ । यो सजिलो अप्ठ्यारो अवस्थाभित्र सम्बन्ध विच्छेदलाई पनि लिन सकिन्छ । सम्बन्ध विच्छेद विभिन्न कारणले हुने गर्दछ । अनमेल विवाह, बालविवाह, बहुविवाह, यौन असन्तुष्टी, समझदारीको अभाव, भावनाको अवहेलना, आर्थिक प्रलोभन तथा कठिनाइ, रोगको प्रभाव आदी कारणले गर्दा सम्बन्ध विच्छेद हुने गर्दछ । नेपाली समाजमा सम्बन्ध विच्छेद हुने कारणहरू मध्ये एउटा कारण अधिवक्ता मिरा दुङ्गनाका अनुसार “महिलाहरू विवाह पछि श्रीमानको घरमा जानुपर्छ, त्यसपछि देखी नै महिलामाथि शारीरिक तथा मानसिक रूपमा शोषित हुन्छन् । परिवारमा जब श्रीमतीले छोराको जन्म दिन सक्दैनन्, छोरी मात्रसन्तानको रूपमा जन्मिइन् भने उनको श्रीमानले दोस्रो विवाह गरी श्रीमती घरमा ल्याउँछ । जसको परिणाम स्वरूप पहिलो श्रीमतीले सम्बन्ध विच्छेद गर्न बाध्य हुन्छन् । त्यस्तै गरी दोस्रो कारण नेपाली समाजको संरचनामा सधैं परिवारको नेतृत्वगर्ने पुरुष नै अगाडी हुन्छन् । परिवारमा महिलाको निर्णयलाई बेवास्ता गरिन्छ । पुरुषको हरेक निर्णयलाई महिलाले सम्मानका साथ पालना गर्नु पर्दछ । जसले गर्दा परिवारमा एक प्रभुत्ववाद हावी भइ पारिवारिक विखण्डन हुने प्रबल सम्भावना हुन्छ (G.P Institute,2012)।

त्रिभुवन विश्वविद्यालयका प्राध्यापक तथा मानवशास्त्री डा.रामबहादुर क्षेत्रीका अनुसार “सम्बन्ध विच्छेदका धेरैजसो कारणहरू आजभोलि पैदा भएका होइनन् । हिजो पनि थिए । तर त्यति बेला महिलाहरू आर्थिक रूपले सक्षम नभएका र समाजले हेला गर्ने हुनाले जस्तो अवस्था पनि सहन बाध्य थिए । अहिले रहन सहन र जिविकोपार्जनका उपायहरूमा धेरै अन्तर आएको छ र उनीहरूको स्थिति तुलनात्मक रूपले दृढ भएको छ । उनीहरू आफ्नो हित बुझ्न र त्यसबारे निर्णय लिन सक्षम हुँदै गएका छन् । बढ्दो सम्बन्ध विच्छेदले त्यसतर्फ संकेत गर्दछ” (हिमाल पत्रिका, २०५७) ।

Nepali (1965)ले नेवारी समुदायमा गरेको अध्ययनमा सम्बन्ध विच्छेदको कारणको रूपमा अन्तर पारिवारिक कलहका कारणलाई औलाई सासु बुहारीको भगडा र परम्परागत मान्यतालाई जिम्मेवार ठहर्‍याएको छ । हुनत यो अध्ययनको क्षेत्र अति सिमित र केवल नेवारी जातीमा मात्र अध्ययन गरिएको छ । साथै अदालती अभिलेखलाई ध्यान दिएको

पाईदैन तर पनि नेपालको सन्दर्भमा यस अध्ययनले विवाह, परिवार, नातासम्बन्ध, सम्बन्ध विच्छेद जस्ता पक्षमा राम्रो समाजशास्त्रीय अध्ययनको सुरुवात गरिएको छ ।

सम्बन्ध विच्छेदलाई सैद्धान्तिक रुपबाट हेर्दा विभिन्न दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको पाईन्छ ।Marxist Perspectiveबाटहेर्दा सम्बन्ध विच्छेदको कारक तत्व आर्थिक अवस्थालाई मान्न सकिन्छ । आजको समाज विकासक्रममा शहरीकरण, औद्योगिकीकरण तथा समाजमा पूँजीवाद पद्धतिको विकास हुँदै जाँदा आधुनिकीकरणको विकास हुँदै जान्छ । विभिन्न दृष्टिकोणबाट महिलाहरु सशक्त बन्दै जान्छन् र आफ्नो अधिकार प्रति सचेत हुँदै जान्छन् । मानिसहरु रोजगारको लागी शहर तथा उद्योगतिर आकर्षित हुने प्रक्रिया बढ्दै जान्छ । आधुनिक वर्तमान पूँजीवाद समाजमा आएर आर्थिक उत्पादनको प्रतिफलस्वरुप सँगै सामाजिक ढाँचामा परिवर्तन भएकाले महिलाहरुमा शैक्षिक चेतनाको अभिवृद्धि, आर्थिक स्वनिर्भरता, रोजगारीमा पहुँच, आत्मनिर्णयको अधिकार,स्वजिम्मेवारीको शिक्षा, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता आदिका कारण पुरुषप्रति महिलाहरुको दिनप्रतिदिन आर्थिक निर्भरतामा कमी आइरहन्छ छ । तसर्थ महिलाहरु घरपरिवारमा मात्र सिमित नरहेर बाह्य सार्वजनिक क्षेत्रमा पनि काम गर्न सक्षम र स्वतन्त्र भएका छन् भने अर्कातिर दोहोरो कार्य भारको बोभले गर्दा पारिवारीक अन्तरद्वन्द्व सिर्जना हुँदै आएको छ । जसको परिणाम स्वरुप महिला पुरुषबीचमा असमझदारीको खाडल निर्माण हुँदै गएको र पारिवारीक विखण्डन भइ अन्त्यमा वैवाहिक सम्बन्ध विच्छेद हुने प्रवल सम्भावना देखिदै आएको छ । त्यस्तै औद्योगिकीकरणले सृजना गरेको आर्थिक असमानता र विपन्नताले पनि पारिवारीक विखण्डन ल्याउँछ (मिश्र, २००४) ।

त्यस्तै अर्कोFeminist Perspectiveबाट हेर्दा महिलाहरुको मुक्ति र समाजमा महिलाहरुको स्थितिमा विकास र परिवर्तन हुँदै आएको अवस्थालाई बढी जोड दिन सकिन्छ । महिलावादी(Carbone, 1994)ले उल्लेख गर्नु भए अनुसार- वर्तमान अवस्थामा विकसित देशदेखी अविकसित देशसम्म महिला जागरण, शिक्षा, तालिम, महिला सशक्तिकरण, लैङ्गिक समानताको विविध पक्षलाई व्यवहारमा उतार्न थालिएको छ । आज प्रत्येक देशको विकासमा महिलाको भूमिकालाई महत्वपूर्ण स्थानमा राखिदै आएको छ । महिलाहरुलाई विभिन्न आर्थिक श्रोतमा पुग्न सक्ने पहुँच र रोजगारीको सृजना महिलाहरुको आत्मविश्वास र आत्मनिर्भरता बढ्नुका साथै समाजमा पुरुष सरह महिला राज्यको हरेक क्षेत्रमा सहभागिता हुन पाउने न्यायिक हकहित स्थापित भएको छ । जसले गर्दा आफू माथिको शोषण, हिंसा र

अन्यायको विरुद्ध आवाज उठाउने क्रममा राजनैतिक रुपमा नेतृत्वको विकास साथै महिला शोषण अन्यायको विरुद्ध न्यायिक संघसंस्थाहरु स्थापना भएका छन् । यी विभिन्न पक्षहरुले गर्दा कतिपय अवस्थामा परिवारमा पारिवारिक सम्बन्ध गाढा हुन पुगेको छ भने कतिपय अवस्थामा आफ्ना परिवार सँग होस वा लोगनेसँगको सम्बन्धमा समेत हानी पुऱ्याएको छ । जस्तो पश्चिमी देशका महिलाहरुको स्थिती स्वतन्त्रताका कारण ती देशमा सम्बन्ध विच्छेदको दर निकै बढी देखिन्छ । उनीहरु आर्थिक, सामाजिक तथा राजनैतिक रुपले पनि स्वतन्त्र छन् । आफ्नै कमाई, शिक्षा, तथा सम्बन्धमा आफ्नो निर्णयलाई महत्व दिन्छन्।

हालसम्म प्रकाशित तथ्यांक अनुसार विश्वमै सबैभन्दा बढी सम्बन्ध विच्छेदको घटना अमेरिकामा हुने गरेको पाईएको छ । सन् १९७५ मा यहाँ प्रतिहजार दम्पतिमा ४.९ ले सम्बन्ध विच्छेद गर्ने गरेको पाइएको थियो । सन् १९९० मा चाही यो संख्या ४.६ मा भरेको थियो । वर्तमान समयमा अमेरिकी समाजमा एउटा चाखलाग्दो घटना विवाह र सम्बन्ध विच्छेदका Divorce Statistic in the United States शीर्षक अर्न्तगत यसप्रकार उल्लेख गरिएको छ , जसमा पहिलो विवाह ५० % भन्दा बढी विवाह गरेको ८ वर्ष भन्दा कम समयमा नै विवाह विच्छेद भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ । व्यक्तिको उमेरको हिसाबले २५ वर्ष देखि ३९ वर्षको उमेरमा ६०% विवाह विच्छेद भएको पाइयो । त्यसैगरी ४० वर्ष भन्दा माथि बढी उमेर भएर विवाह गर्नेको जोडीले ६७ % विवाह विच्छेद गरेको र सम्बन्ध विच्छेद पश्चात दोस्रो विवाह गर्नेको संख्या ६५% तथ्याङ्कले देखाइको पाइयो । यस तथ्याङ्कबाट के स्पष्ट हुन्छ भने अमेरिकामा विवाह गर्नेको दर घटिरहेको र सम्बन्ध विच्छेद गर्नेको संख्या बढिरहेको तथ्य देखाइएको छ (U.S.Census.Bureau, 2009) ।

नेपालमा सम्बन्ध विच्छेदको कानुनी प्रावधानको व्यवस्था वि.सं. २०२० सालको नयाँ मुलुकी ऐनले गरेतापनि, हाल सम्म यसलाई समाजमा हेयको दृष्टिकोणले हेरिदै आएको छ । यस्ता घटनाहरुलाई, आफ्ना व्यक्तिगत पारिवारिक रुपमै आँच आउने डरका कारण निजि मामिलाको रुपमा ढाकछोप गर्ने गरिन्छ । यस्तो प्रकृतिका घटनाका कारण र परिणामबारे सामाजिक अध्ययन गर्ने प्रचलन नभएका कारण सम्बन्ध विच्छेद र असरको बारेमा समाजशास्त्रीय खोज मूलक अध्ययन अनुसन्धान प्रतिवेदन कमै मात्रमा पाउन सकिन्छ । यसरी प्राचिन धर्मशास्त्रहरुमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी विभिन्न लेख तथा कृतिहरुमा विभिन्न प्रावधान रहेका भएपनि यी कृतिहरु कुनै अनुसन्धानमा आधारित भने

थिएनन् साथै यी कृतिहरूले यस्ता समस्याहरूबाट पर्ने कुनै पनि असर वा प्रभावमाथि पनि ध्यान पुऱ्याएको देखिदैन । हाल आएर २०२० सालको मुलुकी ऐन पछि सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी विभिन्न कानुनी प्रावधानहरू निर्धारण भएका छन् । यसै क्रममा नेपालमा हुने गरेका सम्बन्ध विच्छेदका प्रकारहरू जस्तै : साँस्कृतिक अर्थ लगाएर, पोइल गएर, जारी तिरेर, भौतिकरूपमा पारापाचुके भएको घोषणा गरेर परम्परागतरूपमा सम्बन्ध विच्छेद हुने गर्दछ । तर वर्तमान परिवेशमा विभिन्न मान्यता आधारमा मात्र सम्बन्ध विच्छेद गर्न सकिन्छ (एक्सनएड नेपाल, २०६७) ।

यसरी सम्बन्ध विच्छेद विभिन्न कृतिहरूमा कानुनी प्रावधानहरूको त उल्लेख गरेको पाइन्छ तर वर्तमान गतिशिल समाजमा सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू अत्याधिक मात्रामा बढिरहेका छन् तर यसको कारण के होलान् ? यसबाट सिंगो समाजमा कस्तो असर परिरहेको छ ? भन्ने कुरामा भने यी कृतिहरू मौन रहेका देखिन्छन् ।

सम्बन्धविच्छेदका कारणहरू हेर्दा पारिवारिक समझदारीको अभाव तथा सामाजिक, आर्थिक र मनोवैज्ञानिक कारणहरूलाई प्रमुख रूपमा रहेका छन् । संयुक्त परिवार, मागि विवाह, कम उमेरमा गरेको विवाह, सरकारी जागिर भएको पुरुष र महिला तथा मध्यम व्यक्तिहरूमा सम्बन्ध विच्छेदको दर बढी देखिएको पाइन्छ ।

सम्बन्ध विच्छेद तिब्र हुनुमा वैदेशिक रोजगारी, कम उमेरमा प्रेम विवाह, अर्न्तजातिय विवाह तथा फिल्मी र आधुनिक जीवन शैलीको अनुकरण प्रमुख कारण हुन् ।

सम्बन्ध विच्छेद भनेको कुनै पनि दम्पतिले कानुनी रित्त पुऱ्याएर आफु दुई विचको नाता टुटाउनु हो । “हिन्दु शास्त्रीय कानुन अनुसार एकपटक वैवाहिक सम्बन्ध कायम भइसकेपछि स्त्रीपुरुषको सम्बन्ध विच्छेद असम्भव छ र हिन्दु शास्त्रले विशेष अवस्थामा मात्र पुनः विवाहको लागी स्वीकृति प्रदान गरेको छ । सम्बन्ध विच्छेद हुने आधारहरू विचार गर्दा विभिन्न देशको कानुन अनुसार सम्बन्ध विच्छेद गर्न सकिने आधारहरू छुट्टाछुट्टै छन् । हिन्दु विधि अनुसार व्याभिचारी भएमा, धर्म परिवर्तन गरेमा, मष्तिक विकृत भएमा, महारोग लागेमा, सन्यासी भएमा सम्बन्ध विच्छेद हुन सक्छ । मुस्लिम विधि अनुसार लोग्नेले स्वास्नीलाई तिन पटक “तलाक” भनेपछि वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहदैन । इश्लाम धर्ममा

विवाह विच्छेद गर्ने र तलाक दिने एकाधिकार पुरुषलाई मात्र छ” (वन्त, गौतम, वास्कोटा, २०५६) ।

विश्वव्यापी रूपमा नै सम्बन्ध विच्छेद गर्ने दम्पतीको संख्या बढीरहेको तथ्यहरु देखिएका छन् । समाजमा बढेको आधुनिकता र पूँजीवादी उत्पादन प्रणालीको विकाससँगै यसको दरमा वृद्धि आएको छ । सम्बन्ध विच्छेद पछि हाम्रो जस्तो समाजमा महिलाको असर गर्दछ । महिलाको पुर्नविवाहलाई समाजमा सहजरूपमा स्वीकार्दैन । अर्कातिर महिलाहरुको स्रोत र अवसर माथिको कम पहुँच र लोग्नेमाथि बढी निर्भरताले महिलाहरु यसबाट बढी प्रभावी हुन सक्छन् । नेपाली समाजमा महिलालाई सम्बन्ध विच्छेदपछिको अवस्थामा पुर्नविवाहका लागी अति कम सम्भावना हुन्छ । सम्बन्ध विच्छेद र त्यसपछिको पुर्नविवाहले सामाजिक मान्यता पाउन कठिन हुन्छ । नेपाली समाजमा पछिल्लो समयमा आएर पुर्नविवाहलाई स्वीकार्नु पर्छ भन्ने बहस सुरु भएको छ । तर समाजमा जे जति परिवर्तन भए पनि यो अवस्था परिवर्तन भएको भने छैन । सामाजिक कुरिती, प्रचलन र संस्कारलाई मानिसहरुले तोड्न सकेका छैनन् । पुर्नविवाहको कुरा गर्दा पुरुषमा जति सहजता र स्वीकार्य देखिन्छ, महिलाहरुमा यसको विपरित छ (श्रेष्ठ, २०६०) ।

विगतका दिनहरुका तुलनामा आजभोली सम्बन्ध विच्छेदका घटना दिनानुदिन तीब्र गतिमा वृद्धि भइरहेको अवस्था छ । हुन त सम्बन्ध विच्छेद गर्नु भनेको आफैमा एउटा रहरको विषय नभएर बाध्यात्मक परिस्थिति पनि होला तर पनि घर परिवारमा हुने गरेका सानातिना मनमुटाव, असमझदारी र विवादलाई लिएर संवेगात्मक र भावनात्मक आवेगमा आई भविष्यमा पर्न आउने असरलाई समेत विचार र मनन नगरी लामो समयदेखि कायम रहिआएको लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्धलाई नै धरापमा पार्ने गरी यो निर्णयमा पुग्नुभन्दा अन्य कुनै विकल्पको माध्यमद्वारा सुल्झाई आफ्नो दाम्पत्य सम्बन्ध फेरी पनि सुखमयरूपमा अगाडी बढाउन सकिनेमा दुईमत छैन । विगतका दिनहरुमा भन्दा आजभोली मान्छेहरु शिक्षित र सचेत भइरहेको अवस्थामा पनि यस्ता खालका विवाद सजिलै सुल्झाई जीवनलाई सहि बाटोमा डोर्न्याउने मनिस्थिति र सोचको विकास हुनुको साटो भन पारिवारिक कलह र विषयले प्रश्रय पाइ संगठित भइरहेको सुन्दर पारिवारिक संरचनालाई समेत तहसनहस पार्ने र साना बालबालिकालाई पनि पितृत्व र मातृत्वको न्यानो माया र उपयुक्त स्याहार सुसार तथा शिक्षा रूपी उज्यालो घामबाट समेत बञ्चित गराउने गरी सम्बन्ध विच्छेदको बाटो

रोज्नु आफैमा एउटा आश्चर्यजनक र दयनीय विषय समेत बन्न पुगेको छ (नागरिक दैनिक, २०७०) ।

बढ्दो शहरीकरण, पश्चिमी संस्कृतिको अनुकरण, व्यक्तिवादिता, अन्तर्जातिय विवाह, विवाहेत्तर यौन सम्पर्क, देखासिकी, बालविवाह, लोग्ने स्वास्नीबीच असमझदारी, पारिवारिक कलह, एकअर्काबिना अविश्वासको भावना, व्यस्तता जीवन, आदिका कारण समाजमा सम्बन्ध विच्छेदको मात्रा बढ्दै गइरहेको छ ।

सम्बन्ध विच्छेदका सम्बन्धमा विभिन्न अध्ययनकर्ताहरूले अध्ययन अनुसन्धान एवं विभिन्न तरिकाबाट सम्बन्ध विच्छेदलाई केलाउने प्रयास गरेका भएतापनि यस सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्दा सामाजिक संरचना तथा उत्पादन प्रणालीले पार्ने प्रभाव साथै आधुनिकीकरण, पश्चिमीकरण, प्रविधिकरण, शिक्षाको अभिवृद्धि, स्वरोजगारको अवसर, सञ्चारमाध्यमले वर्तमान सामाजिक संरचनालाई परिवर्तित मोडमा धकेलेको कारण महिला र पुरुषबीचमा व्यक्तिगत स्वतन्त्रता, पुरुषमाथि आर्थिक निर्भर स्वतः घट्दै गएको कारणहरू उल्लेख गरी सम्बन्ध विच्छेदको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरेको शोधपत्र, लेख, कृतिहरू कमैमात्र उपलब्ध भएको पाए । त्यसकारण तिनै कमीकमजोरीलाई सुधार गर्दै विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिएका लेख, शोधपत्र आदिलाई समिक्षा गर्दै र सम्बन्धीत अध्ययन क्षेत्रमा स्वयं उपस्थित भई सम्बन्ध विच्छेदको अवस्था सृजना गर्ने वास्तविक कारणको खोजी एवं यसको असरको प्रकृति र अवस्था पत्ता लगाउने उद्देश्यका साथ मैले मेरो शोधको विषय “सम्बन्ध विच्छेदका कारण र असर”शीर्षक छनौट गरेकी हुँ ।

अध्याय - तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अनुसन्धानक्षेत्रको छनोट यसको औचित्य

सामान्यतयासम्बन्ध विच्छेदलाई नस्विकार्ने संस्कार बसेको हाम्रो समाजमा यी सम्बन्ध विच्छेदका विभिन्न घटनाहरू आइपर्दा निकै उथलपुथल मच्चन पुगेको देखिन्छ । यस्ता सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू आजभोली शहरी एवं शिक्षित परिवेशमा मात्र सिमित नरही अशिक्षित एवं ग्रामिण समाजमा पनि दिनदिनै उतिकै मात्रामा वृद्धि हुँदै गइरहेको देखिन्छ । देशको सुदुरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा पर्ने कञ्चनपुर जिल्ला रैथाने थारु, क्षेत्री जाति एवम् विभिन्न जिल्लाबाट बसाई सरि आएका विभिन्न जात-जातिहरूको मिश्रित बसोबास भएको क्षेत्र हो । यस जिल्लाको थोरै भूभाग मात्र शहरी क्षेत्रको रूपमा रहेको छ भने धेरैजसो भू-भाग ग्रामिण क्षेत्रको रूपमा रहेको छ । यस जिल्लामा पनि पहिलेको तुलनामा आजभोली दिनानुदिन सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू प्रशस्त मात्रामा हुने गरेका छन् । यस क्षेत्रमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने कार्य त्यति नदेखिएको हुँदा र अनुसन्धानकर्ता सोही जिल्लाको स्थानीय बासिन्दा भएकोले यस जिल्लाको सामाजिक पृष्ठभूमिमा सम्बन्ध विच्छेदका कारण र असरबारे आंशिक रूपमा भएपनि सामाजिक अवस्थाको एउटा पक्षलाई प्रतिनिधित्व गर्ने भएकोले पनि यस क्षेत्रलाई अध्ययन क्षेत्रका रूपमा लिइएको छ । देशको सुदुरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा पर्ने कञ्चनपुर जिल्लामा विगत केही वर्ष यता सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू प्रशस्त मात्रामा वृद्धि हुँदै गएको कुरा सार्वजनिक हुँदै आएका छन् । त्यसकारण यस जिल्लामा विगत र वर्तमानमा सम्बन्ध विच्छेद हुने कारणहरू के-के हुन ? त्यसका जिम्मेवार पक्षहरू के हुन सक्दछन् भन्ने कुराको ख्याल गरी यस जिल्लाको सामाजिक पृष्ठभूमिमा सम्बन्ध विच्छेदका कारण र असरबारे शोध कार्य गरिएको छ ।

३.२ अध्ययन ढाँचा

यस शोधअध्ययनका लागी वर्णनात्मक र अन्वेषणात्मक दुवै अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । वर्णनात्मक ढाँचा अर्न्तगत सम्बन्धित क्षेत्रमा कार्यरत कानून व्यवसायी तथा त्यस सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गर्दै रहेका गैह्रसरकारी संस्थाका प्रतिनिधिहरू बाट आवश्यक

जानकारी लिइएको छ भने अन्वेषणात्मक ढाँचा अर्न्तगत सम्बन्ध विच्छेद भएका जोडी र उनीहरु सँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग उनीहरुका सम्बन्ध विच्छेद हुनका कारणहरु तथा त्यसबाट उनीहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा अन्य पक्षमा पारेको प्रभावको बारेमा सुचना संकलन गरिएको छ ।

३.३ उत्तरदाता जोडीको छनौट प्रक्रिया

यस अध्ययनको लागि कञ्चनपुर जिल्ला अदालतबाट कानुनी रुपमा २०७२ श्रावण देखी २०७३ श्रावण सम्म फैसला भई वैवाहिक सम्बन्ध विच्छेद गरेका दम्पतीहरुको Caseलाई अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । यस समय अवधिमा ५७ वटा दम्पतीहरुको कानुनी रुपमा नै सम्बन्ध विच्छेद गरिसकेका छन् । यो नै अध्ययनको समग्रता हो । यस उल्लेखित समग्रता (Universe)बाट नमुनाका (sampling)का लागी समग्र घटनाहरु ५७ वटामा १५ जोडी विभिन्न जातका (दलित, क्षेत्री, जनजाती आदी) सम्बन्ध विच्छेद गरिसकेका दम्पतिहरुलाई अनुसन्धानको क्रममा उद्देश्यमुलक विधिबाट नमुना छनौट गरिएको छ । त्यसको लागी कञ्चनपुर जिल्ला अदालतको दायरीफाँटबाट ५७ जना सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको नाम, ठेगाना र फोन.नं. टिपोट गरी सम्पूर्ण सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुलाई फोन सम्पर्क गरिएको थियो । यस किसिमको अध्ययन नितान्त व्यक्तिगत जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार रहने र कतिपय अवस्थामा निश्चित समयमा, निश्चित स्थानमा भेट्न नसक्ने भएको र त्यस्ता घटना प्राप्त गरिसकेपछि पनि सबैले आफ्ना सबै कुरा नभन्ने अवस्था रहने वास्तविकता एकातिर रह्यो भने अर्कातिर विभिन्न जातिमा आबद्ध सम्बन्धमा नमुना छनौट गरिएका दम्पतिहरुजो बसाइसराइ गर्ने, उत्तर नदिने, उत्तर दिन संकोच मान्ने कारणले आवश्यक उत्तर पाउन कठिन हुने भएकाले सबै जोडीको आवश्यक विवरण लिई उनीहरुलाई सम्पर्क गर्ने प्रयास गरिएको थियो । तर सबै उत्तरदाताहरुले सकारात्मक प्रतिक्रिया नदेखाएको भएर पालो पालो गरी सबै दम्पतिलाई सम्पर्क गरी जुन जोडीबाट सकारात्मक प्रतिक्रिया पाइयो । उनीहरुको अहिलेको सम्पर्क ठेगाना मागी उनीहरूसँग अध्ययन कार्यको लागी प्रत्यक्ष सम्पर्क गरिएको थियो ।

३.४ तथ्याङ्कका प्रकार र स्रोतहरू

हरेक अनुसन्धात्मक अध्ययनको लागी तथ्याङ्कको आवश्यकता पर्दछ । तसर्थ यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय स्रोतहरूबाट तथ्याङ्क एवं सूचनाहरू संकलन गरिएको छ ।

३.४.१ प्राथमिक स्रोत

यस अर्न्तगत प्राथमिक स्रोतहरू जस्तै: सम्बन्ध विच्छेद कर्ताहरू, उनका परिवार, सरोकारवाला पक्षहरू सँग नै अर्न्तवार्ता, असंरचित प्रश्नावली र जान्न बुझ्ने व्यक्तिहरू सँग सम्पर्क राखी तथ्यांक संकलन गरिएको छ ।

३.४.२ द्वितीय स्रोत

यस अर्न्तगत अदालती अभिलेखहरू(court records)एवं ती घटनासँग सम्बन्धित सन्दर्भ सामाग्रीहरू, विविध प्रकाशित र अप्रकाशित साहित्यहरूबाट द्वितीय स्रोतका तथ्यांकहरू संकलन गरिएको छ ।

३.५ तथ्यांक संकलनका साधन र प्रक्रियाहरू

अध्ययन अनुसन्धानको सिलसिलामा विभिन्न स्रोत मार्फत विभिन्न किसिमका समाजशास्त्रीय तथ्यांक संकलनका साधन र प्रक्रियाहरू अपनाइएका छन्। जुन निम्न अनुसार रहेका छन् :

३.५.१ अदालती अभिलेखहरू

यस अध्ययनमा कञ्चनपुर जिल्लाको अभिलेखश्रेस्ताबाट सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी विभिन्न फैसला भएका मुद्दाहरू अध्ययन गरी र त्यस सम्बन्धी आधिकारिक आँकडाहरू लिइ तिनिहरूलाई सुचित गर्दै अध्ययनका लागी नमुना छनौट गरिएको छ ।

३.५.२ असंरचित अर्न्तवार्ता

सम्बन्धित क्षेत्रको निर्धारित उत्तरदाताबाट उनीहरूको वैवाहिक जीवन र सम्बन्ध विच्छेदको बारेमा प्रर्याप्त विवरण संकलन गर्न खुला प्रकृतिको प्रश्नहरूमार्फत असंरचनात्मक

अन्तर्वार्ता लिई तथ्यांक संकलन गरिएको छ । अन्तर्वार्तामा खासगरी व्यक्तिहरुलाई छुट्टाछुट्टै लिइएको छ । अन्तर्वार्ता लिदा उत्तरदाताहरुको शिक्षा, पेशा, स्तर र अन्य स्थितीको मुल्यांकन गरी औपचारिक र अनौपचारिक रुपमा उनीहरु समक्ष प्रश्नहरु राखियो । सामाजिक अनुसन्धानका निम्ति प्रश्नावली (संरचित, असंरचित) तथा अन्तर्वार्ता अति महत्वपूर्ण विधि हो । प्रस्तुत अध्ययनमा अन्तर्वार्ता अनुसूचीहरुको श्रृंखला निर्माण गरी उत्तरदाताहरु समक्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यसको प्रमुख उद्देश्य यसको माध्यमबाट उत्तरदाताले उत्तर आफ्नै किसिमले खुला रुपले स्वतन्त्र भएर आफै भन्ने वा लेख्ने हुंदा यथार्थ तथ्यको जानकारी बाहिर आउंन सहयोग पुऱ्याउँछ । त्यसैगरी अन्तर्वार्ताको क्रममा अगाडी नै निर्माण गरी तयार पारिएका प्रश्नहरु अनौपचारिक रुपमा छलफल गरी घटनाका परिवेश, समय र अवस्था अनुसार उत्तरदाताहरूसंग समस्याको अलि जडसम्म पुग्ने प्रयास गरी जानकारी लिइएको छ ।

३.५.३ वैयक्तिक अध्ययन

सम्बन्ध विच्छेद नितान्त निजी जीवनका भोगाइमा आधारित हुने हुनाले सम्बन्ध विच्छेद जस्तो व्यक्तिगत जीवनसँग सम्बन्धित विषयहरुको अध्ययनमा case study एउटा उत्तम विधि हो । किनभने वैयक्तिक अध्ययनमा कुनै पनि सामाजिक इकाइको समग्र पक्षको अध्ययन गरिन्छ । समाजशास्त्रीय अनुसन्धानमा वैयक्तिक अध्ययन एउटा भरपर्दो, विश्वसनीय र प्रयाप्त सुचना प्राप्त गर्न सकिने तथ्याङ्क संकलनको एउटा राम्रो तरिका मानिन्छ । सुचना संकलन गर्दा घटनाको सम्पूर्ण पक्षका बारेमा ज्ञान हासिल गर्न सकिन्छ । वैयक्तिक अध्ययनमा औपचारिक र अनौपचारिक तरिकाबाट अध्ययनको विषयसँग सम्बन्धित सबै पक्षको अध्ययन गरिन्छ । यस अध्ययनको लागी वैयक्तिक अध्ययन गर्नको लागी प्रेम विवाह गरेको सम्बन्ध विच्छेद कर्ता, मागी विवाह गरेको सम्बन्ध विच्छेद कर्ता र जनजाती जातीबाट एउटा एउटा गरि ३ वटा वैयक्तिक अध्ययन(Case Study) गरिएको छ । यसबाट अध्ययनमा समेटिएका दम्पतिहरुका बालबच्चा सम्बन्धि जानकारी, सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरु, सम्बन्ध विच्छेद पछिको अनुभव, सम्बन्ध विच्छेद कर्ताहरुको हालको अवस्था आदिका बारेमा सुचना लिने कार्य गरिएको छ ।

वैयक्तिक अध्ययनको मुख्य उद्देश्य किन,के,कति कारणले वैवाहिक सम्बन्धको अन्त्य भयो,सम्बन्ध विच्छेद पछि बालबच्चा, परिवार र स्वयम् सम्बन्ध विच्छेद गरेका व्यक्तिहरुको अवस्थाको बारेमा शुक्ष्म र व्यापक अध्ययन गर्नु रहेको छ ।

३.६ अध्ययनको सिमा

हरेक अध्ययन अनुसन्धानको निम्ति समय, स्रोत र साधनको नितान्त आवश्यक हुन्छ । यिनै समय, स्रोत र साधनको सिमितताका कारण नै अध्ययन अनुसन्धानमा विभिन्न सिमाहरु खडा भएका हुन्छन् । निश्चित सीमा तथा क्षेत्र भित्र समेटिएर गरिएको अध्ययन नै व्यवस्थित तथा वैज्ञानिक मानिन्छ । नेपालका सबै ठाउँहरुमा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिति रहेको भएपनि यी सबै ठाउँको अध्ययन गर्न सम्भव नभएको हुनाले यस अध्ययनलाई सिमांकन गरी कञ्चनपुर जिल्लामा मात्र अध्ययनलाई केन्द्रित गरिएको छ । प्रस्तावित अध्ययन कार्यका लागी वि.सं. २०७२ श्रावण बाट वि.सं. २०७३श्रावण महिनासम्मकोसम्बन्ध विच्छेदको अदालती तथ्यांकलाई हेरिएको छ । यस अध्ययनमा खास स्थानलाई आधार बनाएर अध्ययन गरिएको हुनालेयस अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्षहरुलाई सम्पूर्ण नेपालको सम्बन्ध विच्छेदको स्थितिको प्रतिनिधित्व गरिएको भन्न मिल्दैन । साथै निश्चित समय र सन्दर्भमा गरिएका मानवीय सम्बन्धका विषयहरुले विभिन्न समय, काल कमपछि सधै समाजमा त्यहि किसिमको सम्बन्ध र प्रभाव पार्दछन भन्न सकिदैन । यसमा समय नै निर्धारक तत्व मान्नुपर्छ ।

३.७ तथ्यांकको विश्लेषण

अन्तर्वार्ता, अवलोकन र वैयक्तिक अध्ययन विधिको प्रयोग गर्दा सामान्यतया तथ्याङ्क प्रकृतिगतरूपमा गुणात्मक हुन्छ । तर तथ्यांक संकलनको प्रक्रिया सम्पन्न गरिसके पछि विभिन्न तरिका अनुसार संकलन गरिएका तथ्यांकहरुलाई भिन्न भिन्न प्रकृतिका शीर्षहरुमा विभाजन गरी भिन्न भिन्न रूपमा तालिकीकरण गरिने छ । यसरी तालिकीकरण गर्दा अनुपातिक तह संकलित तथ्यहरुलाई वर्गीकरण र विश्लेषण गरिएको छ । तथ्यांकलाई विश्लेषण गर्दा विवाह गर्दाको उमेर, विवाहको रूप तथा प्रकार, शिक्षा, पेशा, पारिवारिक संरचना आदिमा सम्बन्धविच्छेदकर्ताहरुको तथ्यांकको स्थितीलाई विभिन्न तालिकामा

बर्गीकरण गरी निष्कर्षमा पुग्नका लागि प्रतिशत, दर तथा प्रति तालिकीकरणमा पनि देखाइएको छ ।

विभिन्न स्रोतहरूबाट संकलित तथ्यांकहरूलाई जातिगत, उमेरगत, जोडी चयनका प्रक्रिया, विवाहका प्रकार आदि अवस्था मिलाई, सम्बन्ध विच्छेदका अवस्थालाई विभिन्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय - चार

सम्बन्ध विच्छेद गरेका जोडीहरुको सामाजिक-आर्थिक स्थिति

४.१ परिचय

सम्बन्ध विच्छेदलाई सामाजिक संरचनाको स्वरूप, पेशा, शिक्षा, जातिगत अवस्था, उमेर, पारिवारिक संरचना, वैवाहिक स्थिति आदि जस्ता विविध पक्षले प्रभाव पारेको हुन्छ। सम्बन्ध विच्छेद लोग्नेस्वास्ती बीचको निजि विषय वस्तु भए पनि यसको असर उनीहरुको सन्तान, परिवार एवम् समाजमा प्रत्यक्ष रूपमा परिरहेको हुन्छ। यसै विषयसँग सम्बन्धित अध्ययनका क्रममा सूकलित तथ्य तथ्याङ्कहरुबाट प्राप्त सुचनाहरु र वैयक्तिक अध्ययनबाट प्राप्त सुचनाहरुलाई विश्लेषण गरिएको छ। सम्बन्ध विच्छेदलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने विवाहको प्रकार, जोडी छनोटको प्रक्रिया आदि विभिन्न पक्षहरुमा शीर्षक उप-शीर्षकहरु मार्फत यस परिच्छेदमा प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ।

४.२ जातिय आधारमा सम्बन्ध विच्छेदको स्थिति

हाम्रो देश एक बहुभाषिक, बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक र बहुधार्मिक मुलुक हो। वि.सं. २०५८ को जनगणनाको प्रतिवेदनमा नेपालमा १०३ जात जाति/ आदिवासी रहेको तथ्य खुलेको छ। तलको आकडाँ र विश्लेषण अध्ययन क्षेत्र कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा दर्ता भएका मुद्दाहरुलाई आधार मानि गरिएको छ।

तालिका नं. १: कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ मा फैसला भएका सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी मुद्दाहरुको जातिगत विवरण

क्र.सं.	जाति	दर्ता मुद्दा संख्या र प्रतिशत		श्रीमान्द्वारा दायर गरीएका		श्रीमतीद्वारा दायर गरिएका		उद्देश्यमुलक नमूना भित्र परेका मुद्दाहरु	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१.	ब्राहमण	१२	२१.०५	३	५.२६	९	१५.७९	३	५.२६
२.	क्षेत्री	२६	४५.६२	४	७.०२	२२	३८.५९	६	१०.५३
३.	दलित	९	१५.७९	-	-	९	१५.७९	२	३.५१
४.	जनजाति	१०	१७.५४	२	३.५१	८	१४.०४	४	७.०२
	जम्मा	५७	१००	९	१५.७९	४८	८४.२१	१५	२६.३२

स्रोत: कञ्चनपुर जिल्ला अदालत अभिलेख आ.व. २०७२/०७३

माथि उल्लेखित तथ्याङ्क कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा आर्थिक वर्ष २०७२/०७३ मा दर्ता भइ फैसला भएका मुद्दाहरू मा आधारित छ । आ.वर्ष २०७२/०७३ मा यो तथ्याङ्क अनुसार सम्बन्धविच्छेदको मुद्दा दर्ता गराउनेमा जातिय आधारमा क्षेत्री सबै भन्दा (४५.६२%) अगाडि देखिन्छन् भने दलित जाति सबै भन्दा (१५.७९%) पछाडि परेको देखिन्छन् यसैगरी दोस्रो स्थानमा रहेका ब्राहमण जाति ९ वटा अर्थात् २१.०५ प्रतिशत मुद्दा दर्ता गराइएको छ र तेस्रो स्थानमा रहेका जनजातीहरूबाट १०मुद्दा (१७.५४%) दर्ता भएको देखिन्छ । प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार मुद्दा दर्ताको संख्यालाई हेर्दा अधिकांश मुद्दाहरू (८४.२१%) श्रीमतीहरू बाट नै दर्ता गराइएको पाईन्छ । जसबाट महिलाहरूले परिवार र समाजमा भोगिरहेका शारीरिक, मानसिक यातना र पिडाको अनुमान लगाउन सकिन्छ । यिनै कारणहरूले गर्दा उनीहरूलाई सम्बन्ध विच्छेद गर्न बाध्य तुल्याएको पाईन्छ ।

४.३ जोडी छनौटको प्रक्रिया

तालिका नं. २: जोडी छनौटको प्रक्रिया

क्र.सं.	जोडी छनौटका प्रक्रिया	प्रभावित जोडी	प्रतिशत
१.	अभिभावकको सक्रियतामा	११	७३.३३
२.	आफ्नै सक्रियतामा	४	२६.६७
	जम्मा	१५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा दर्ता भएका सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरूमध्येमा अभिभावकको सक्रियतामा भएका विवाहको प्रकार धेरै देखिन्छ भने सम्बन्ध विच्छेद पनि यसप्रकारको विवाहमा नै धेरै (७३.३३%) देखिन्छ । यसको लागी विवाह गर्दा सबै पक्षबाट ध्यान दिन जरुरी देखिन्छ । यो बाट प्रभावित जोडी भन्छन् अभिभावक द्वारा धार्मिक परम्पराअनुसार विवाह गरिदिएको भएपनि आफ्ना अभिभावकहरू पनि नातेदार चिनजानका मानिसहरूको विश्वासमा परि विवाह अगाडि वास्तविक कुरो बुझ्न सकेनन् । भने कसैले स्वयं अभिभावकले सम्पूर्ण कुरा बुझी जानी विवाह गरिदिएको भएपनि पछिबाट प्रतिवादीको

व्यवहारमा परिवर्तन आई परिवार भित्र असमझदारी बढ्न गई सम्बन्ध विच्छेद हुन पुगेको विचार व्यक्त गर्छन् । त्यसैगरी निजी सक्रियतामा २६.६७% विवाह भएको देखिन्छ ।

यसरी दुवै किसिमबाट भएको विवाहमा सम्बन्ध विच्छेदको घटना विद्यमान रहेका पाइन्छ । हरेक किसिमका विवाहमा गुण र दोष दुवै रहेका हुन्छन् । सम्बन्ध विच्छेदका घटना आफै स्वयम् घट्ने घटना भने अवश्य पनि होइन । यसका पछाडी विभिन्न कारणहरू हाबि रहेका हुन्छन्।

४.४ सम्बन्धविच्छेदको जातिगत वैवाहिक स्थिति

यहाँ जातिगत वैवाहिक स्थिति भन्नाले आफ्नो जात, धार्मिक मान्यता भित्र गरिएको विवाह र त्यो भन्दा बाहिर गएर गरिएको विवाहको स्थिति देखाउन खोजिएको हो ।

तालिका नं. ३ : सम्बन्ध विच्छेदकहरूको जातिगत वैवाहिक स्थिति

क्र.स.	सम्बन्ध विच्छेदको जातिगत स्थिति	प्रभावित जोडी संख्या	प्रतिशत
१.	सजातिय विवाह	१२	८०
२.	अन्तर जातिय विवाह	३	२०
३.	जम्मा	१५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. ३ अनुसार सजातिय विवाह गर्ने ८०% जोडीको सम्बन्ध विच्छेद भएको देखिन्छ । यसो हुनुमा विवाह पूर्वको सहि जानकारी पाउन नसकिएको साथै विवाह पश्चात आन्तरिक घरायसी लगायत विभिन्न कारणहरू रहेको कुरा प्रभावित जोडी बताउँछन् । त्यसैगरी अन्तर जातमा हुने विवाहमा भने धार्मिक संस्कार रितीरिवाज नमिल्ने, घरमा जहिले भेदभाव गर्ने जसले गर्दा घर व्यवहार चलन गाह्रो हुने भएकाले सम्बन्ध विच्छेदको घटना आइपर्ने कुरा बताउँछन् । यस तालिका अनुसार अन्तर जात भित्र गरिएको विवाहमा ३ जोडी अर्थात २०% विवाह विच्छेद भएको देखाइएको छ । समग्रका मानिसले जस्तोसुकै प्रकारले विवाह गरेको भएपनि एकआपसमा मेलमिलाप, आपसी समझदारीको कमि भए, पारिवारिक वातावरण राम्रो नभए त्यस्तो परिवारमा सम्बन्ध विच्छेदका घटना स्वतः घट्ने रहेछन् भन्ने कुरा यस तथ्याङ्कले देखाउँछ । तसर्थ विवाह विच्छेद हुनुका पछाडी जात

लगायत अन्य पनि सामाजिक, साँस्कृतिक तथा पारिवारिक कुराहरुले पनि धेरै प्रभाव पार्नेरहेछ, भनी यस अध्ययनबाट देखिन्छ ।

४.५ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको पेशागत स्थिति

मानिसको पेशाले पनि वैवाहिक जीवनलाई प्रभावित पार्दछ । समाज भित्र जीविकोपार्जनका लागि विभिन्न पेशा अवलम्बन गर्ने मानिस रहन्छन् । पेशाको कारणले आर्थिक स्थिति सुध्दिने मात्र नभई सामाजिक अन्तर्क्रियाको अवस्थालाई पनि प्रभावित पार्दछ । परिवारका दम्पति विभिन्न पेशामा छन् भने उनीहरुको सोचाईलाई ती पेशाले प्रभाव पार्दछ । उनीहरुले गर्ने गरेको पेशाको कारणले आफ्नो परिवारको विभिन्न पक्षमा प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यसकारण यस शोधपत्रको लागी छनौट भित्र परेको जोडिहरुको पेशागत विवरणलाई यहाँ तालिका नं. ४ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ४: सम्बन्धविच्छेदकर्ताहरुको पेशागत स्थिति

क्र.सं.	विवरण	जोडी संख्या	प्रतिशत
१.	सरकारी सेवामा	४	२६.६६
२.	व्यापार व्यवसायमा	३	२०
३.	प्राइभेट क्षेत्र तर्फ	५	३३.३३
४.	बाबुआमाको आश्रयमा	२	१३.३३
५.	ज्यालादारी	१	६.६६
	जम्मा	१५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. ४ अनुसार सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरु मध्ये सरकारी सेवामा २६.६६%, त्यसैगरी व्यापार व्यवसाय तिर ३ अर्थात २०%, प्राइभेट क्षेत्रका विभिन्न निकायका कामतिर ५ जोडी अर्थात ३३.३३%, कुनै पनि पेशा वा काम नपाई वा नगरी बाबुआमाको आश्रयमा बसिरहेका २ जोडी अर्थात १३.३३% छन् भने ज्यालादारी गर्ने १ जोडी अर्थात ६.६६% रहेका छन् । यस तथ्याङ्क अनुसार सम्बन्ध विच्छेद भएका जोडी मध्ये सबै भन्दा धेरै जोडिको संलग्नता प्राइभेट क्षेत्र तर्फ संलग्न रहेको जोडीहरुमा सम्बन्ध विच्छेदको घटना सबै भन्दा बढि देखिएका छ । यसको कारणहरुमा मुख्य त आर्थिक रुपमा महिला र पुरुष दुवै

आत्मनिर्भरता देखिएता पनि बढी सम्बन्ध विच्छेदको घटना यस क्षेत्रमा कार्य गर्ने जोडीहरुमा अध्ययनको क्रममा पाइयो । यस्तो अवस्था किन सृजना हुन्छ भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दा जब जागिरको सिलसिलामा लोग्ने स्वास्नी एक अर्का बाट टाढा रहनु पर्दा त्यस बाट उत्पन्न समस्याहरु परपुरुष/परस्त्रीसँग अवैध सम्बन्ध राख्ने, रक्सी सेवन गर्ने, आफ्नो घरपरिवारप्रतिको जिम्मेवारी बहन नगर्ने, लोग्ने स्वास्नीको विचमा अविश्वास र आत्मीयताको दुरी बढ्ने, लोग्ने स्वास्नी दुवै जना दुवै जना काममा रहदा घरयासि कामकाजहरु तथा बालबच्चाप्रतिको रेखदेखको अभाव साथै संलग्न पेशा प्रति कामको बोझ बढ्न गई एक अर्का प्रति असमझदारी र दोष थुपार्ने प्रवृत्ति हावी भएको पाइए बाट उनीहरुको दाम्पत्य जीवनमा बाधा उत्पन्न गराएकोले सम्बन्ध विच्छेद भएको पाउँछौ । यस अध्ययन बाट सरकारी सेवा र व्यापार व्यवसाय गरेका दम्पतिहरुमा सम्बन्ध विच्छेदको दर झण्डै बराबरी देखिन्छ । अध्ययनको क्रममा करिब सबै पेशामा आवद्ध व्यक्तिहरुले सम्बन्ध विच्छेद गरेको पाइयो ।

४.६ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको शैक्षिक स्थिति

शिक्षाले मानव जीवनका हरेक पक्षमा प्रभाव पार्ने कुरामा दुई मत नहोला । शिक्षित व्यक्ति र अशिक्षित व्यक्तिको काम व्यवहार गर्ने शैली पद्धती मा नै भिन्नता पाईन्छ । शिक्षा जस्तो गहन विषयले सम्बन्धविच्छेदमा कतिको प्रभाव पारेको छ भन्ने कुरा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५: सम्बन्धविच्छेदकर्ताहरुको शैक्षिक स्थिति वा विवरण

क्र.स.	विवरण	जम्मासंख्या	पुरुष	महिला	प्रतिशत
१	निरक्षर	६	१	५	२०
२	दश कक्षा सम्म	१५	८	७	५०
३	स्नातक सम्म	७	४	३	२३.३३
४	स्नातक भन्दा माथि	२	२	-	६.६७
	जम्मा	३०	१५	१५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. ५ मा देखाइए अनुसार नमुना छनोटमा परेका दम्पतिहरू मध्ये पुरुषको तुलनामा महिला निरक्षर संख्या धेरै रहेको छ । पुरुष निरक्षर संख्या जम्मा १ छ भने महिला निरक्षर संख्या ५ रहेको छ । दश कक्षा सम्मको शिक्षा प्राप्त गर्नेमा पुरुष र महिला संख्या क्रमशः ८ र ७ रहेको छ । जुन अन्य तहको तुलनामा सबै भन्दा बढि ५०% रहेको छ । अधुरो ज्ञान खतरा हुन्छ भन्ने भनाई यस तहमा चरितार्थ भएको देखिन्छ । कक्षा दश सम्मको शिक्षालाई अधुरो शिक्षा वा ज्ञान मान्न सकिन्छ । त्यसैगरी स्नातक तह सम्मको ज्ञान हासिल गर्ने ४ जना पुरुष र ३ जना महिलाको वैवाहिक सम्बन्ध पनि टुटेको देखिन्छ । त्यसैगरी स्नातक तह भन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा प्राप्त गर्ने २ पुरुष छन भने महिला कति पनि छैनन । यो तथ्याङ्कबाट के स्पष्ट हुन्छ भने जति माथिल्लो स्तरको शिक्षा हासिल हुन्छ त्यही अनुपातमा सम्बन्ध विच्छेदका घटना पनि घट्दै जान्छन् । एउटा शिक्षित व्यक्तिमा समस्या समाधान गर्ने तथा त्यसलाई सही बाटो तर्फ उन्मुख गर्ने धेरै ज्ञान रहेको हुन्छ । एक अर्कालाई बुझ्न सक्ने समझदारी, एकअर्काको कामलाई सम्मान गर्न सक्ने क्षमता नपढेको व्यक्ति भन्दा पढेको व्यक्तिमा बढी पाइयो । त्यसकारण सम्बन्ध विच्छेद जस्तो सामाजिक घटना कम गर्न शिक्षाले महत्वपूर्ण भुमिका खेलेको देखिन्छ ।

४.७ सन्तानको आधारमा सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको विवरण

हाम्रो समाजमा दाम्पत्य जीवनलाई सुखमय बनाउन, परिवारलाई अगाडी बढाउन सन्तानको चाहना गरिन्छ । अझै पनि हाम्रो समाजमा कतिपय व्यक्तिहरूको सोचमा धार्मिक मान्यता अनुसार स्वर्गको बाटो खुल्ला गर्नको लागि सन्तानको आवश्यकता पर्दछ भन्ने सोच कायम नै छ । यस्तो दाम्पत्य जीवनमा आउने उतार चढाव वा विचलनले पनि उक्त परिवारको सन्तानमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ ।

तालिका नं. ६: सन्तानको आधारमा सम्बन्धविच्छेदकर्ताहरूको विवरण

क्र.स.	प्रभावित जोडी	सन्तानको विवरण			प्रतिशत
		छोरा	छोरी	जम्मा सन्तान	-
१	२	-	-	-	१३.३३
२	१	-	३	३	६.६७
३	३	-	२	६	२०
४	३	१	१	६	२०
५	२	१	२	६	१३.३३
६	३	१	३	१२	२०
७	१	१	४	५	६.६७
जम्मा	१५	९	२९	३८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

माथिको तथ्याङ्क अनुसार १३.३३% सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरूमा कुनै पनि सन्तान छैनन । ३ छोरी हुने १जोडी तथा १ छोरा र ४ छोरी हुने १ जोडीमा सम्बन्ध विच्छेदको घटना अन्यको तुलनामा सबैभन्दा कम घटेको तथ्यले देखाएको छ । त्यसै गरी २ छोरीमात्र हुने २०% १ छोरा र १ छोरी हुने २०%, २ छोरी र १ छोरा हुने १३.३३% र ३ छोरी १ छोरा हुने २०% जोडीहरूमा सम्बन्ध विच्छेदको घटना घटेको कुरा तथ्याङ्कले देखाएको छ । छोरा छोरी केही नहुँदा वा छोरी मात्र हुँदा छोरा पाउने आशामा, वंश अगाडी बढाउने भन्ने विश्वासमा पहिलो बिहे हुँदा हुँदै पनि दोस्रो विवाह गरेपछि घरमा तनाव भै भगडा भई घरका सदस्यहरू राम्रो सँग नबोल्ने राम्रो व्यवहार नगर्ने, केही पर्दा वास्ता सम्म नगर्ने आदी जस्ता कारणले सम्बन्ध विच्छेदको अवस्था सृजना हुन पुगेको कुरा अध्ययनको क्रममा महिलाहरू बताउँछन् । यसरी बस्न उनीहरूलाई गाह्रो भएको कारण बरु माइती सँग सुखका दुइ गाँस खान पाइएला भन्ने आशाले पनि सम्बन्ध विच्छेद गरेको पाइन्छ । सन्तान नहुनुको पछाडी वा छोरी मात्र जन्मनुको पछाडी पनि हाम्रो समाजमा पुर्णतया महिलालाई नै दोषि मानिएको अध्ययनको क्रममा पाइयो। यो पनि सम्बन्ध विच्छेदको एउटा प्रमुख कारणको रुपमा देखिन्छ तर कतिपय अवस्थामाछोराछोरीको रहर पुगेर पनि अन्य विभिन्न कारणले सम्बन्ध विच्छेद भएको यस अध्ययन बाट देखाउँछ ।

४.८ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको विवाह हुँदाको उमेर

विवाह गर्दा उमेरको फरकले व्यक्तिहरूमा धेरै मनोवैज्ञानिक असर पार्दछ । उमेरमा हुने फरकले सिंगो जीवनलाई विश्लेषण गर्ने तरिकामा फरक पार्दछ । विवाहित जोडीहरूको विवाह हुँदाको उमेरले पनि सम्बन्ध विच्छेदलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारि राखेको हुन्छ । वैवाहिक जीवनलाई सफल एवम् सुखमय पार्न विवाह गर्दाको उमेरमा पनि परिपक्वता आउनु जरूरी छ । सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको विवाह गर्दाको उमेरको स्थितिलाई यसरी तालिका द्वारा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ७: सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको विवाह गर्दाको उमेरको अवस्था

क्र.सं.	उमेर समूह	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत
१	० - १५ वर्ष	१	६.६७	२	१३.३३
२	१६ - २० वर्ष	६	४०	७	४६.६७
३	२१ - २५ वर्ष	४	२६.६७	५	३३.३३
४	२६ - ३० वर्ष	३	२०	१	६.६७
५	३१ भन्दा माथि	१	६.६६	-	-
६.	जम्मा	१५	१००	१५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

यस तालिका अनुसार उमेर अनुसारको विवरण हेर्दा ० वर्ष देखि १५ वर्ष सम्मको ६.६७% पुरुष र १३.३३% महिलाले विवाह गरेको देखिन्छ । महिला भित्र सबै भन्दा बढी (४६.६७%) १६-२० वर्ष उमेर भित्र विवाह गरेको देखिन्छ भने पुरुष तर्फ पनि सोहि उमेर समुहमा अन्य को तुलनामा भन्दा बढी विवाह भएको देखिन्छ ।

त्यसैगरी २६-३० वर्ष भित्र विवाह हुने महिला जम्मा ६.६७% मात्र छन् भने पुरुष २०% रहेको छ । वर्ष भित्र विवाह गर्ने महिला, पुरुष क्रमशः ३३.३३% र २६.६६% रहेको छ । अन्तमा ३१ वर्ष भन्दा माथि उमेरमा विवाह गर्ने महिला कोहि पनि छैन भने पुरुष ६.६७% मात्र छ । यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार १६-२० वर्ष उमेरमा विवाह भएका जोडीहरूको सम्बन्ध विच्छेद सबै भन्दा बढी भएको देखियो । तुलनात्मक रूपमा हेर्दा विवाह गर्दा महिलाहरूको भन्दा पुरुषहरूको उमेर भएको देखिन्छ । विवाहको उमेर र सम्बन्ध

विच्छेदमा के फरक देखिन्छ भने कलिलो वा सानो उमेरको विवाहले दम्पति बीचमा खासै राम्रो समझदारी, परिपक्वता हुन सक्दैन । साथै विवाह पछि पढ्ने र जागिर गर्ने कार्यमा अगाडी बढ्दै जाँदा पहिला गरिएको विवाहमा मानिसहरूले सन्तुष्टि लिन नसक्ने स्थिति सिर्जना हुन सक्छ । तसर्थ उमेरको परिपक्वता भन्दा पहिलै नै विवाह गर्नाले सम्बन्ध विच्छेदको सम्भावना बढी रहने कुरा यस अध्ययन बाट प्रष्ट हुन्छ ।

४.९ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताको सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेर

सम्बन्ध विच्छेद हुनमा उमेरले कस्तो प्रभाव पार्छ वा कुन उमेर समूहका मानिसहरू विच सम्बन्ध विच्छेदको दर बढी हुँदो रहेछ भन्ने कुरा तलको तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

तालिका नं. ८: सम्बन्ध विच्छेद कर्ताहरूको सम्बन्ध विच्छेद गर्दाको उमेरको अवस्था

क्र.सं.	उमेर समूह	महिला	प्रतिशत	पुरुष	प्रतिशत
१	२५ वर्ष भन्दा कम उमेरमा	४	२६.६७	२	१३.३३
२	२६ - ३० उमेरमा	९	६०	८	५३.३३
३	३१ भन्दा माथि	२	१३.३३	५	३३.३४
	जम्मा	१५	१००	१५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. ८ अनुसार २५ वर्ष मुनिका महिलाहरूको सम्बन्ध विच्छेद २६.६७% भएको देखिन्छ भने पुरुषहरूको १३.३३% भएको छ । यसैगरी २६-३० उमेरका महिलाहरूमा ६०% र सोही समूहका पुरुषहरूमा ५३.३३% सम्बन्ध विच्छेदको घटना भएको देखिन्छ । जुन सबै भन्दा बढी सम्बन्ध विच्छेद हुने गरेको समूह हो । यसैगरी ३१ वर्ष माथिको उमेर समूहको सम्बन्धविच्छेद दर पुरुषमा बढी (३३.३४%) र महिलामा कम (१३.३३%) रहेको देखिएको छ । यस किसिमबाट सानै उमेर वा विवाहको लागि उमेर नपुग्दै विवाह गर्नाले वयस्क अवस्थामा विभिन्न सामाजिक, साँस्कृतिक अवस्थाहरूलाई अनुसरण गर्न उनीहरूले चुनौतीको रूपमा लिने परिवारका सदस्यहरूसँग मनोमानी पुर्ण व्यवहार गर्ने, अहिले आएर विभिन्न कारण देखाएर टाढा टाढा हुन खोज्ने भन्ने कुराहरू अध्ययनको क्रममा पाइयो ।

यसरी हतारमा गरेको निर्णयले पछि समस्याको रूप देखिन एक आपसमा मिलेर बस्न नसक्ने अवस्था सिर्जना हुन थालेपछि सम्बन्ध विच्छेद गरेको घटना अध्ययनबाट देखाउँछ ।

४.१० जीवन साथी छनौट गर्ने क्रममा स्वस्थ पहिचानको अवस्था

विवाह जस्तो अत्यन्त महत्वपूर्ण संस्थालाई दिगो रूपमा टिकाई राख्नको लागि वा त्यसलाई जीवन्तता दिनको लागि वैवाहिक जीवनमा प्रवेश गर्नुपूर्व एक आपसमा स्वस्थ पहिचान हुनु जरुरी हुन्छ । अस्वस्थ र छल कपट पूर्ण निर्णयको वास्तविकता विवाह पछि खुल्न गई एक आपसमा अविश्वास र शंकाको स्थिति सृजना हुन जान्छ । त्यसकारण विवाह गर्नुपूर्व एकले अर्कालाई प्रशस्त जान्ने बुझ्ने अवसर दिनुका साथै खुलस्त रूपमा छलफल कुराकानीको लागि वातावरण तयार गरी केटा र केटी दुवैको पुर्ण मञ्जुरी भएपछि मात्र विवाह गर्नु गराउनु पर्छ । संकलित नमूनाको स्वस्थ पहिचानको तथ्याङ्क निम्न अनुसार छ ।

तालिका नं. ९: सम्बन्ध विच्छेदकर्ताको बीच स्वस्थ पहिचानको अवस्था

क्र.सं.	विवाहको किसिम	स्वस्थ पहिचान भएका		स्वस्थ पहिचान नभएका	
		संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
१	प्रेम विवाह	२	१३.३३	३	२०
२	मागी विवाह	४	२६.६७	६	४०
	जम्मा	६	४०	९	६०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. ९ अनुसार स्वस्थ पहिचान भएका जोडीहरूमा ४०%, स्वस्थ पहिचान नभएका जोडीहरूमा ६०% सम्बन्ध विच्छेद भएको देखियो । यसरी हेर्दा स्वस्थ पहिचान नहुँदा सम्बन्धविच्छेदको दरमा पनि वृद्धि हुने कुरा तथ्य बाट स्पष्ट भयो । यसै गरी प्रेम विवाहमा पनि स्वस्थ पहिचान भएका १३.३३% जोडीमा सम्बन्ध विच्छेदको अवस्था आयो भने स्वास्थ्य पहिचान नहुँदा प्रेम विवाहमै पनि सम्बन्ध विच्छेदको स्थिति २०% रहेको पाईयो । साथै मागी विवाहमा पनि स्वस्थ पहिचान भएकोमा २६.६७% र स्वस्थ पहिचान नभएको जोडीहरूमा ४०% सम्बन्धविच्छेदको स्थिति प्राप्त तथ्य बाट खुल्न आयो । मागी विवाहमा स्वस्थ पहिचान नहुनुमा विवाह गर्दा एकदमै हतार गर्नु, विवाह नभए समाजमा बदनामी भइने भय, परम्परावादी सोच, चिन्तन, संस्कार मुख्य दोषि रहेका छन् । जसले गर्दा खुलेर कुरा गर्ने बुझ्ने वातावरण तयार हुन सक्दैन ।

४.११ विवाहको लागि मञ्जुरीको अवस्था

कतिपय विवाहहरू केटाकेटीको सहमति विना नै जर्बजस्ती गराइन्छ । त्यस्तो दवावपूर्ण विवाह कहिलेकाही विवाहित जोडीको लागि घातक हुने गर्दछ । विवाह हुनु पूर्वको सहमति वा असहमतिले सम्बन्ध विच्छेदलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । वैवाहिक सहमति असहमतिको तथ्याङ्कलाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिकानं. १०: विवाहको लागि सहमति भए नभएको विवरण

क्र.सं.	विवाहको किसिम	सहमति भएको	प्रतिशत	सहमति नभएको	प्रतिशत
१.	प्रेम विवाह	५	३३.३३	-	-
२.	मागी विवाह	३	२०	७	४६.६७
	जम्मा	८	५३.३	७	४६.६७

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिकानं. १० अनुसार सम्बन्ध विच्छेद भएका कुल ८ जोडी अर्थात ५३.३३% को विवाहको लागि सहमति भएको पाइयो भने कुल ७ जोडी अर्थात ४६.६७% ले विवाहका लागि सहमति नदिएको पाइयो वा करकापमा विवाह भएको पाइयो ।

यसै गरी प्रेम विवाह गर्ने सबै जोडिहरूमा विवाहका लागि सहमति भएको पाइयो भने मागी विवाह गर्ने कुल १० जोडी मध्ये ३ जोडी अर्थात २०% ले मात्र विवाहका लागि पुर्ण सहमति जनाएको देखियो र ७ जोडि अर्थात ४६.६७% को विवाह भने करकापमा भएको तथ्यले देखायो ।

यसरी मागी विवाहमा असहमती हुँदा हुँदै पनि विवाह गरिदिनाले परिवारमा तनावको अवस्था आइ विवाह टुट्ने अवस्था पुगेको देखिन्छ । इच्छा विरुद्धको केटा वा केटीको मागी विवाहले एकले अर्कालाई सम्मान गर्न र आफ्नो कर्तव्य पालना गर्न असमर्थ हुने, लोग्ने स्वास्नी बीच दिनहु भगडा हुने आदि कारण वैवाहिक सम्बन्ध अन्त्य भएको देखिन्छ । त्यसैगरी प्रेम विवाहमा पनि अपरिपक्व उमेर, साथीको लहलहैमा लागेर, आफुखुशी भविष्यको निर्णय गरेर, पढ्ने उमेरमा घरजम बसाउँदा भविष्यमा मस्तो परिणाम आउँछ भन्ने कुराको सोभबुझ नगरीकन, आत्मनिर्भरता नभइकन गरेको विवाह आर्थिक संकट

पारिवारिक कलह, पर्न आउँदा दम्पति बीच वैचारिक समझदारी अपनाउनको सट्टा आपसी मनमुटाव र असमझदारीको खाडल बन्दै जाँदा अन्त्यमा सम्बन्ध विच्छेदको स्थितिमा पुगेको देखिन्छ । प्रेम विवाहमा पनि विभिन्न कारणले गर्दा विवाह विच्छेदको अवस्था नआएको भने होइन तर तालिका नं १० अनुसार छनोटमा परेका दम्पतिहरूमध्ये मागि विवाहमा भन्दा केही कम देखिएको छ । ।

४.१२ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरू बीच भएको झगडाको विषयको स्थिति

वैवाहिक जीवनमा विखण्डन आउनुका पछाडि विभिन्न घरायसी वा बाह्य विषयहरू रहेका हुन्छन् । जुन विषय घटना पिच्छे फरक-फरक हुन सक्छन् । यसरी पारिवारिक विखण्डनमा हुने झगडाको विषयहरूलाई तल तालिकाबद्ध गरिएको छ ।

तालिका नं. ११: सम्बन्धविच्छेदकर्ताहरू बीच हुने विवादको विषय

क्र.सं.	विषय	प्रभावित जोडी	प्रतिशत
१	दाइजोको कारण	४	२६.६८
२	यौन असन्तुष्टिको कारण	२	१३.३३
३	जाँड रक्सीको कारण	३	२०
४	विवाह हुन अघि वास्तविकता लुकाएको	२	१३.३३
५	छोराछोरीको चाहना	२	१३.३३
६.	छोराको चाहना	२	१३.३३
	जम्मा	१५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. ११ अनुसार सम्बन्ध विच्छेद हुनका लागि विवाद सृजना गर्ने विभिन्न विषय मध्ये दाइजो प्रमुख विषय बनेको पाइयो । दाइजोका कारण कुल ४ जोडी अर्थात २६.६७% जोडीमा विवाद सृजना भएको पाइयो भने यौन असन्तुष्टि र विवाह हुनुपूर्व ढाटी छली विवरण दिएको कारणमा समान अर्थात १३.३३% जिम्मेवार देखियो । त्यस्तै जाँड रक्सीको कारण ३ जोडी अर्थात २०% मा विवाद सृजना भई सम्बन्ध विच्छेद हुन पुग्यो । त्यसैगरी २ जोडी अर्थात १३.३३% को सम्बन्ध विच्छेद छोराछोरीको चाहनाले गर्दा भएको

देखियो । र विवाद निम्त्याउने अर्को विषय छोराप्रतिको चाहनामा २ जोडी अर्थात १३.३३% रहेको तथ्य अध्ययनको क्रममा स्थलगत सर्वेक्षणमा फेला पयो ।

यस प्रकार तालिका नं. ११ले के देखाउछ भने हाम्रो समाजमा अझ पनि नागरिकहरु जति शिक्षित र सचेत भएता पनि पितृसत्तात्मक सोच शासन पद्धतीलाई छोड्न सकेका छैनन् । दाइजो प्रथा अझ पनि हाम्रो समाजमा कायम नै रहेको अवस्था विद्यमान नै छ भन्ने कुरा अध्ययनको क्रममा देखिन्छ । सन्तानको रुपमा जन्मिएका छोरा वा छोरीमा अझै पनि भेदभाव, छोरा छोरी नभए अर्को विवाह गर्ने वा छोरी मात्र भएपनि अर्को विवाह गर्ने, छोरी मात्रलाई जन्म दियो, यसबाट छोराको जन्म भएन भनि विभिन्न आरोप लगाउने, मानसिक तनाव दिने र यसको दोष केवल महिलालाई मात्र दिने प्रवृत्ति अझ पनि हाम्रो समाजमा कायम नै रहेको अध्ययनको क्रममा पाइयो । जाँड रक्सी खाएर तनाव दिने जति सम्झाइ बुझाइ गर्दा पनि बानी व्यवहारमा कहिले सुधार नगरेर भन भन अपठ्यारो स्थिति आइपर्ने यस्तो तनाव सहन नसकेर सम्बन्ध विच्छेद गर्नु परेको कुरा नमुना छनौटमा परेका महिलाहरु बताउँछन् । विवाहित जोडी बीच विवाह भन्दा अगाडि एक आपसमा सहि पहिचान हुन नपाएका कारण, एक अर्कालाई बुझ्ने वातावरण घरपरिवारबाट नभएको र अरुको सुनेको भरमा विवाह गर्नु परेको र पछि गएर त्यस्तो व्यवहार नपाएको सुनेको भन्दा पुर्ण रुपमा फरक व्यवहार पाएकोकारण र परिवारमा विवादको स्थिति सृजना हुन गई अन्ततः त्यस्तो सम्बन्धकायम गर्नु भन्दा सम्बन्ध विच्छेद गरेर जीवनयापन गर्न सजिलो होस भन्ने हेतुले सम्बन्ध विच्छेद गरेको घटना अध्ययनको क्रममा पाइयो ।

४.१३ सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरुको वैयक्तिक अध्ययन

वैयक्तिक अध्ययन - १

मेरो नाम मोहन बहादुर सिंह हो । मेरो घर कनिम्त्याउँदछ ज्वनपुर जिल्लाको महेन्द्रनगर वडा नं. ४ मा पर्दछ । मेरो पहिलो विवाह २०५७ सालमा घरसरबाटै मागी विवाह भएको हो । हामी श्रीमान् र श्रीमतीको बिचमा सम्बन्ध सुमधुर एवं प्रगाढ हुँदै आएको थियो । हाम्रो विवाह भएको ११वर्ष पुग्दा समेत हामीहरु निसन्तान रह्यौं । विभिन्न ठाउँमा गई औषधी उपचार गर्दा समेत मेरी श्रीमतीको अब गर्भ नरहने देखियो । अब आएर हामी श्रीमान् श्रीमती बिच सन्तानको बारेमा व्यापक छलफल भए पश्चात् सन्तान

प्राप्तिको लागि मेरो दोस्रो विवाह मेरी श्रीमतीकै सक्रियता गर्ने मौखिक सल्लाह भयो । सोही अनुरूप उनकै सक्रियता केटी खोजी मेरो दोस्रो विवाह भयो । दोस्रो विवाह भएको एक वर्षपछि कान्छी श्रीमतीबाट एउटा छोरीको जायजन्म भयो । यो अवस्थासम्म आइपुग्दा मेरो दुइवटी श्रीमती र मेरो बिचको पारिवारिक सम्बन्ध राम्रै थियो । तर मेरो कान्छी श्रीमतीबाट बच्चा भएको डेढ वर्ष पश्चात् जेठी श्रीमतीबाट पनि एउटी छोरीको जायजन्म भयो । अब मेरा दुइवटै श्रीमतीबाट एक-एक छोरी जन्मिए पश्चात् घर परिवारमा द्वन्द्व शुरुहुन थाल्यो । विवाह भएको एघार वर्षसम्म पनि बच्चा नहुँदा कानूनी रुपबाट पनि म दोस्रो विवाह गर्न स्वतन्त्र थिएँ । त्यसमा पनि श्रीमतीको सहमति र सक्रियतामा विवाह भएपछि म भन खुसी र उत्साहित थिए । त्यो खुसीको समय धेरै लामो रहन सकेन । उक्त पारिवारिक विवादलाई मैले सुल्झाउने हरसम्भव प्रयत्न गरे तर सम्भव भएन र विवाद भन गहिरिँदै गयो ।

मेरो जेठीश्रीमतीले म विरुद्ध विभिन्न किसिमका लाञ्छना लगाउँदै जिल्ला अदालतमा सम्बन्ध विच्छेदको मुद्दा दायर गरिन् । मैले पनि लाञ्छना नस्वीकारे पनि सम्बन्ध विच्छेदको लागि स्विकृति दिए । अदालतको फैसला अनुसार उनलाई अंश पनि उपलब्ध भयो । हाल आएर मेरी कान्छी श्रीमतीसँगको पारिवारिक गठबन्धन राम्रै चलेको छ । यसरी परिवारमा सधैं तनावपूर्ण वातावरणमा वस्तुभन्दा सम्बन्ध विच्छेद गरी आ-आफ्नो पेशा गर्दै स्वतन्त्र जीवन बिताउन मेरो विचारमा राम्रो होला जस्तो लाग्यो ।

वैयक्तिक अध्ययन - २

मेरो घर कञ्चनपुर जिल्ला सुडा गा.वि.स. वडा नं. ९ हो । मेरो नाम गणेश पाण्डे हो । म एउटा ग्रामीण क्षेत्रमा जन्मे हुर्केको मध्यम परिवारको सन्तान हुँ । मैले दशकक्षा सम्मको अध्ययन त्यहाँको श्री वैजनाथ उच्च मा.वि. गैलनदी बाट पूरा गरी उच्च शिक्षाको लागि सदरमुकाम महेन्द्रनगरमा गएँ । सिद्धनाथ बहुमुखी क्याम्पस, महेन्द्रनगरमा स्नातक पढ्ने सिलसिलामा मेरी श्रीमतीसँग विवाहपूर्व नै प्रेम बस्न गयो । उनले पनि मलाई जीवन साथीको रुपमा रोजिन् र हामीबीचको प्रेमसम्बन्ध दुई वर्षमा निकै गहिराईमा पुगेपछि हामीले घरको सहमति नलिइकन आफ्नै खुसीले त्यहीको स्थानीय मन्दिरमा गई २०६६ सालमा विवाह बन्धनमा बाँधियोँ । अब मेरो पढाइ पनि सकिएको र घरको सहमति विना विवाह गरेको हुँदा मलाई घरबाट प्राप्त भइरहेको खाद्यान्न र खर्चले निरन्तरता पाउन सकेन । घरबाट खर्च नदिएपछि हामीलाई शहरमा जीवन धान्न गाह्रो हुँदै गयो ।

त्यसबेला महेन्द्रनगरको एउटा कपडा पसलमा मेरी श्रीमतीलाई काम मित्यो । त्यसको ६ महिनापछि मैले पनि स्कूलमा शिक्षकको जागिर पाए । ६ महिनासम्म यसरी नै दिन बित्दै गए । उनी बिहान आठ बजे काममा जाने र बेलुका ७/८ बजे फर्कने गर्दथिन् । घरमा बिहान बेलुका खाना बनाउने र अन्य काममा समेत असजिलो हुन थाल्यो भने अर्कोतिर आईमाई मान्छे बेलुकी अवेर फर्कनु पर्दा उनलाई समेत असजिलो भइरहेको मैले महशुस गरे । मेरो जागीरले दुई जनालाई जेनतेन खानबस्न पुग्ने अवस्था थियो । त्यसकारण मैले मेरी श्रीमतीलाई जागीर छोड्ने र अन्य कुनै अलि सजिलो जागीर पाइएमा गरौंली भन्ने सल्लाह दिए । मैले पटक-पटक उक्त जागिर छोड्न सल्लाह दिँदा उनले मेरो सल्लाह मान्न अस्विकार गरिन् । उल्टै मलाई तिम्रो जागीरले त सामान्य घर परिवार पनि चल्दैन । मेरो राम्रो कमाई छ किन छोड्ने, म छोडदिन । म कहिलेकाहीअलिराति आएर के भयो ? म माथि किन शंका गर्ने भनेर विभिन्न बहानामा म बाट टाढिने शुरु कसिन । उनको घर फर्किने समय बाट बढेर दश अनि एघार हुन थाल्यो । एक रात उनी घरमा आइन् र मलाई फोन गरेर भनिन म आज घर आउँदिन साथीकामो छु तिम्री राम्रोसँग सुत । उनलाई चिन्ने मेरा साथीभाइहरूले पनि उनको बारेमा नराम्रा कुराहरू सुनाउन थाले ।

यसै क्रममा एकदिन मैले मेरी श्रीमतीलाई त्यसै विषयमा धेरै सम्झाए अनि केही हप्काए पनि । उनी ती नराम्रा कुराहरूको बारेमा प्रतिकार गर्दै मसँग अत्यन्त रिसाइन । त्यसको चार दिनपछि उनले मसँग भनिन् । हामी यसरी सँगै बस्न सक्दैनौं त्यसकारण हामीले सम्बन्ध विच्छेद गरेर अलग-अलग बस्नमा नै हामी दुवैको भलाई हुन्छ । यसै विचमा उनले सोही पसलमा काम गर्ने हरि भन्ने केटासँग गोप्य रूपमा विवाह गरिसकेकी रहिछन् । उक्त कुरा सम्बन्ध विच्छेद हुनुभन्दा अगाडिसम्म मलाई थाहा थिएन । उनको उक्त योजना मुताविक कञ्चनपुर जिल्ला अदालतमा सम्बन्ध विच्छेदको मुद्दा दर्ता गराइन । उक्त मुद्दामा खान लाउन नदिएको, श्रीमतीप्रति अनावश्यक शंका गरेको, रक्सी खाई गालि गलौज गर्ने गरेको भन्ने आरोप लगाइएको थियो ।

त्यस्तो पारिवारिक गठबन्धनलाई निरन्तरता दिनुभन्दा तोडदिनु नै उचित सम्झी सम्बन्ध विच्छेद गर्नमा मेरो पनि सहमती भयो । सम्बन्ध विच्छेद पछिका हालका दिनहरूमा केही असजिलो भए पनि मानसिक तनावबाट भने मुक्ति मिलेको छ । अबका दिनहरू एकलै बिताउने मनस्थिति बनाएको छु ।

वैयक्तिक अध्ययन - ३

मेरो घर कञ्चनपुर जिल्लाको शंकरपुर गा.वि.स. वडा नं. ३ मा पर्छ । मेरो नाम पनवादेवी डगौरा हो । हाम्रो मागी विवाह भएको थियो । उक्त विवाहमा मेरो मञ्जूरी थिएन । म भन्दा निकै उमेर पनि बढी थियो । तैपनि विवाह भइसकेपछि त्यसलाई सुमधुर बनाउने प्रयत्न गरी आएको थिएँ । विवाह पश्चात्का ६/७ वर्ष जति राम्रैसँग बिते । यसैबीच हामीहरुका दुई सन्तान पनि जन्मिए । ती सन्तानलाई लालन पालन गर्ने दायित्व पनि थपियो ।

यसै बीच परिवारमा आर्थिक समस्या बढ्दै गयो । त्यस समस्याले दुवै जनालाई चिन्तित बनाउँदै गयो । मेरा श्रीमान्को कहिलेकाही को रक्सी खाने बानीले सधैं जसो निरन्तरता पाउन थाल्यो । पछिल्ला दिनहरुमा अत्यधिक रक्सी सेवन गरेर आउने अनि साना तिना कुरामा पनि झगडा गर्न थाले । मेरा माइतीले दाइजो दिएनन् भनेर मलाई गालीगलौज गर्ने अनि कुटपिट गर्न थाले । मैले तीन वर्ष जति त पिडा कष्ट लाञ्छनालाई सह्ये बसे । बाहिर ज्यालादारी गर्न गयो भने झुटा लाञ्छना लगाएर साँझ कुटपिट गर्थे भने आफूले कुनै कमाई गर्दैनथे । बालबच्चा पाल्न धेरै गाह्रो भइसकेको थियो । मेरो श्रीमान्को क्रियाकलापले मलाई गाउँमा मुख देखाएर हिँड्न मन पनि लाग्दैनथ्यो । मेरो यस्तो दयनीय अवस्था देखेपछि गाउँका दुई/तीन जना महिलाहरुको सहयोगमा म महेन्द्रनगरमा रहेको ल्याक (कानूनी सहयोग र परामर्श केन्द्र) नामक संस्थाको सहयोगमा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने निर्णयमा पुगे । सोही अनुरूप अदालतबाट हाम्रो सम्बन्ध विच्छेद पनि भयो ।

सम्बन्ध विच्छेदपछिका हालका दिनहरुमा दुःख र परिश्रम गर्नुपरे पनि मानसिक तनाव भने छैन । तनावपूर्ण त्यस्तो जिन्दगी जिउनु भन्दा त स्वतन्त्र जिवन जिउनु नै राम्रो हुँदा रहेछ भन्ने मलाई अनुभव भएको छ ।

अध्याय - पाँच

सम्बन्ध विच्छेदका मुख्य कारणहरूको विश्लेषण

हाम्रो समाजमा सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरूमा दिन दिनै वृद्धि हुदै गइरहेको कुरा विभिन्न सञ्चारका माध्यमहरूबाट सुन्न र देख्न सकिन्छ । सम्बन्ध विच्छेद अत्यन्त दुखद एवम् दुर्भाग्यपूर्ण घटना हो जसले समाजमा रहेको विवाह संस्था माथि नै प्रश्न चिन्ह उठाउन थालेको देखिन्छ । समाजमा बहूदै गइरहेको सम्बन्ध विच्छेदको घटनाले समाजशास्त्रीहरूलाई पनि झकझक्याउन थालेको छ वा उनीहरूको ध्यान पनि यस तर्फ आकृष्ट भएको देखिन्छ । उनीहरूलाई यस विषयमा चिन्तन मनन गर्न बाध्य तुल्याएको देखिन्छ । हाम्रो समाजमा स्थापित भईसकेको विवाह जस्तो संस्थाको अन्त हुन थालेको हो र ? वा विवाह जस्तो पवित्र एवम् सामाजिक संस्था माथि नै विखण्डन आउन थालेको हो र ? अर्थात् उक्त संस्थालाई जीवन्तता दिनसक्ने दाम्पत्य जोडीहरूको चयन लगायत अन्य कतिपय प्रक्रिया र परिवेशहरू नै जिम्मेवार छन् ? वा अरू के कारण हुन सक्छन् ? इत्यादि चासोका विषयवस्तुहरूलाई यस अध्यायमा समेटन खोजिएको छ ।

सम्बन्ध विच्छेदको लागी एउटा मात्र मुख्य कारण जिम्मेवार नभइ प्रायः सम्बन्ध विच्छेदका सबै घटनामा प्रायः दुइवटा कारण र अन्य सानातिना कारणहरूले पनि प्रभाव पारेको देखिन्छ । यहाँ नमुना छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूले बताए अनुसारको, आफुले देखेको र सम्बन्धित व्यक्तिलाई सोधपुछ गरेर प्राप्त भएको तथ्यहरूको आधारमा सम्बन्ध विच्छेदको कारणहरूलाई देखाइएको छ । सम्बन्ध विच्छेद गर्ने विभिन्न कारणहरू जस्तै शंका गर्ने, सधैँ कुटपिट, भैँ भगडा, विचारमा विभिन्नता, एकअर्काको भावना नबुझ्ने, जाँडरक्सी सेवन साथै आर्थिक रूपमा आइपरेको समस्याको समाधान गर्न विदेशिनु पर्ने तथा रोजगारको लागी विभिन्न पेशा र स्थानमा पुग्नुपर्दा आफ्नो परिवारमा आफ्नो दायित्व कम भएको आदि सम्बन्ध विच्छेद कर्ता दम्पतिहरूले अध्ययनको क्रममा व्यक्त गरेका छन् । यी विविध पक्षको वरिपरि प्राप्त गरिएको सम्बन्ध विच्छेदको कारणहरूलाई तालिका नं. १२ मा देखाइएको छ ।

तालिका नं. १२ : सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरु

क्र.स.	सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरु	संख्या
१.	परिवारका सदस्यसँग दिनहु भै भगडा	५
२.	शंका	७
३.	शारीरिक यातना, कुटपिट	५
४.	लोग्ने स्वास्नी बीच भै भगडा	६
५.	छोरा नभएकोले	४
६.	जाँडरक्सी, जुवातास	४
७.	उमेरको फरक	३
८.	दोस्रो विवाह	२
९.	दाइजो	४
१०.	अर्न्तजातिय विवाह	२
११.	अन्य केटाकेटीसँग सम्बन्ध	३
१२.	सन्तान नभएकोले	२
१३.	घर छोडेर अर्कासँग गएको	१

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

(एक उत्तरदाताले एक भन्दा बढी कारणहरुबताएका छन्)

सर्वप्रथम विवाह पश्चात एउटा महिलाले एउटा सामाजिक वातावरणबाट अर्को वातावरणमा समायोजन हुनुपर्ने स्थिति हुन्छ । त्यसैले शुरुको अवस्थामा विभिन्न अप्ठ्यारो परिस्थितिको सामाना गर्नुपर्ने हुन्छ । समयसँगै विभिन्न समस्या हट्दै जान्छ र अन्य नयाँ समस्याहरु आउदै जान्छ । यसरी गरिएको अध्ययनमा सासु बुहारी, नन्द भाउजु र परिवारका अन्य सदस्यबिच भगडाको सुरुवात भएर पछि गएर सम्बन्ध विच्छेद समेत घटना पाइएको छ । उनीहरु लोग्ने भन्दा परिवारको अन्य सदस्यहरुको निगरानी रहेका बताउँछन् । भगडाको विषयवस्तुमा बुहारीको चरित्र ठिक नभएको, घरको मर्यादा विपरित बाहिर जाने, कुनै आफन्त पर्ने दाजुभाइ तथा सँगै पढेका साथीहरूसँग भेटघाट, कुराकानी हुँदा सासुले छोरालाई परपुरुषसँग सम्बन्ध गाँसेको, आफ्नो इज्जतको ख्याल नगरेको भनि सासुले बढी शंका गरी भए नभएको कुरा लगाउने स्थितिले सम्बन्ध विच्छेद गर्ने महिलाहरु त्यस

परिवारमा बस्न नसकेको बताउँछन् । यस विषयमा परिवारलाई राम्रो ध्यान नदिएको, आफ्नो खुशी मात्र गर्न चाहेको, नटेर्ने आदि परिवारका अन्य सदस्यहरु बताउँछन् । यहाँ परिवारको अन्य सदस्यसँग मनमुटाव र झगडा हुँदा श्रीमानले श्रीमतीको साथ दिएको भए वा परिवारको कुरामा विश्वास नगरिदिएको भए सम्बन्ध विच्छेदको स्थितिसम्म नपुग्ने आधारहरु रहेको सम्बन्धित महिलाहरु बताउँछन् । नमुना छनौटमा परेका एक पुरुषले छोरा नभएकोले श्रीमतीसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्नु परेको बताउँछन् । श्रीमती सँग राम्रो सम्बन्ध र माया हुँदा हुँदैपनि वंश चलाउने छोरा नभएकोले र पारिवारिक दबावका कारणले सम्बन्ध विच्छेद गरेको स्वीकार्छन् । यहाँ छोरा नहुनुलाई श्रीमतीको दोष देखाइएको पाइन्छ । यस्तो हुनुमा शिक्षाको ज्ञानको कमी वा ज्ञान हुँदाहुँदै पनि नेपाली समाज हिन्दु धर्ममा आधारित पितृसत्तात्मक समाजमा विश्वास राख्ने भएकोले शिक्षित परिवारमा पनि छोराको जन्मलाई पहिलो प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । अध्ययनको क्रममा पारिवारिक जीवनमा असमझदारी, मेलमिलापको स्थितिमा कमी र लोग्ने स्वास्थ्यको सम्बन्धमा एक अर्कामा अविश्वासको स्थिति देखिन्छ । सम्बन्ध विभिन्न कारणबाट हुने सम्बन्ध विच्छेदको धेरै कारणहरु मध्ये एउटा आर्थिक कारण रहेको छ । आर्थिक कारणले घरबाट टाढा बस्ने बाध्यता, विदेश जानु पर्ने बाध्यता आदि जस्ता कारणले गर्दा परिवारमा समय दिन नसक्नुले पनि सम्बन्ध विच्छेद हुन पुगेको यस अध्ययनले देखाउँछ ।

त्यस्तै यस शोधपत्र तयार गर्दा उत्तरदाता छनौट लगायत अन्य कैयौ सीमितता भएको र सीमित तथ्याङ्कमा आधारित शोधपत्र हुनुका साथै सीमित भौगोलिक क्षेत्रलाई बुँदागत गर्न केहि हदसम्म गाह्रो भए पनि अनुसन्धानका विविध विधि र प्रक्रियाहरूबाट प्राप्त विभिन्न आँकडा र तथ्याङ्कहरूलाई विभिन्न परिक्षणका ढाँचामा राखेर केलाउँदा बढी प्रभावकारी र समस्याका मुख्य कारणहरूलाई प्रष्ट पार्न सकिएलाकि भन्ने अभिप्रायले प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई मूलभुत रूपमा विश्लेषण गर्दा हरेक नमुना एक अर्कोमा भिन्न देखिएता पनि ती सबै घटनाहरूको सृजनाको प्रकृति र चरित्रहरूमा केही समानता भएको पाइन्छ । त्यसकारण सम्बन्ध विच्छेदका कारणहरूलाई देहाय बमोजिम विश्लेषण गर्ने प्रयास गरीएको छ ।

१. शारीरिक वा मानसिक यातनापूर्ण व्यवहार
२. यौनिक असन्तुलन
३. सामाजिक सांस्कृतिक भिन्नता एवम् वर्गीय असमानता

विवाहित जोडीहरू बीचको दाम्पत्य जीवन टुट्नुका विभिन्न कारणहरू रहेका हुन्छन् । जस भित्र विभिन्न कारक तत्वहरूले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष दुवै रूपमा भूमिका निभाइरहेका हुन्छन् । यस भित्रका कारक तत्वहरूजस्तै शिक्षा, पेशा, विवाह गर्दाको उमेर, स्वस्थ पहिचानको कमी, करकापको विवाह र एक अर्का बीचमा रहेको समझदारीपनको अभाव एवं बानी व्यहोरा आदि विभिन्न रहेका हुन्छन् । यी विभिन्न कारणहरूलाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

विवाह गर्दाको वखतको अपरिपक्कता वा अल्लारे अवस्थामानै विवाह गरिनु, एक आपसको व्यक्तिगत चिनजान नहुनु साथै दुई पक्ष विचको समझदारीको अभाव आदि प्रमुख कारकतत्वको रूपमा रहेको हुँदा सोही कुरालाई परिच्छेद पाँचको तालिका नं. ५ मा विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ५ को विवरण अनुसार कुल ५०% सम्बन्धविच्छेदका घटनाहरू साधारण लेखपढ गरेका जोडीहरूको माझ पाइएको छ । यसो हुनुमा सानै उमेरमा विवाह भई पारिवारिक भ्रमेलापारिसकेपछि बीचमा पढाई छोडी ज्ञान अधुरै रहन गयो । यसको कारण विवाहित जोडीमा सानो तिनो कुरामा पनि भै - भगडा मनमुटाव हुन पुगी असमझदारी बढ्न गयो । जसले अन्ततः सम्बन्ध विच्छेदको स्थिति सृजना गर्‍यो । केटा केटीहरूको अपरिपक्कता तथा सामाजिक रुढीवादी मान्यता जस्ता कारणहरूले गर्दा विवाहित जोडी बीच असमझदारीको खाडल गहिरिदै गयो । त्यसैगरी सम्बन्ध विच्छेदहरूको विवाह गर्दाको उमेरको विवरण तालिका नं. ७ मा विश्लेषण गरिसकिएको छ ।

तालिका नं. ७ अनुसार सम्बन्ध विच्छेदक (पारपाचुकी) हरूको १६-२० वर्षको उमेरमा सबैभन्दा बढी संख्यामा विवाह भएको देखियो । जसअनुसार पुरुषमा ४०% वा ६ जना र महिलामा ४६.६७% वा ७ जना पाइयो । जुन उमेर समुह केटा केटी विवाह गर्नको लागि परिपक्वता आइनसकेको वा अल्लारे उमेरका मानिन्छन् । यस्ता मानिसले हरेक निर्णय सोच विचार नगरिकनै गर्दछन् जसले गर्दा भविष्यमा पछुताउनु पर्दछ । पुरुषका लागि २५ वर्ष पारि र महिलाका लागि २० वर्ष पारिको उमेरमा गरिने विवाह उमेरका हिसावले उचित मानिन्छ । उक्त उमेरका केटा-केटीमा परिपक्वता एवम् सक्षमता आइसकेको मानिन्छ । त्यो उमेर समूहकाले गर्ने निर्णय सामान्यतया सहि हुन्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ । त्यसकारण

कलिलै उमेर वा अपरिपक्क उमेरमा गरिएको विवाहले हरेक क्षेत्रमा असफलता हात लाग्न गई वैवाहिक जीवन धरासायी भई अन्तत सम्बन्ध विच्छेदकै स्थिति आइपर्छ । तसर्थ कम उमेरको विवाहलाई पनि सम्बन्ध विच्छेदको प्रमुख कारक तत्व मध्ये एक मानिन्छ ।

यसैगरी सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको पेशागत स्थितिलाई माथि तालिका नं. ४ मा प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका नं. ४ अनुसार सम्बन्ध विच्छेद गर्ने जोडीहरू धेरै जसो व्यापार व्यवसायमा २०% र प्राइभेट क्षेत्र तर्फमा ३३.३३% संलग्न रहको देखिन्छ । लोग्ने स्वास्नी दुवै जना व्यापार एवम् प्राइभेट क्षेत्रमा काम गर्दा आइपर्ने कामको तनाव एवम् कार्य व्यस्तताले गर्दा छोराछारीप्रतिको रेखदेखको कमि जस्ता कारणले एक अर्कालाई दोष थुपार्ने, एक अर्का माथि शंका उपशंका गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा पारिस्परीक असमदारी बढ्न जान्छ । यसरी पेशाका कारण पनि वैवाहिक सम्बन्ध विच्छेद हुन पुगेको कुरा तथ्याङ्कबाट प्रष्ट हुन्छ । फरक-फरक पेशा अंगाल्ने मानिसको मानसिक विकास पनि फरक-फरक ढंगले हुन्छ । सोहि अनुरूपको व्यवहार उनीहरूले परिवारमा देखाउँछन् ।

यसैगरी जोडीहरूको बीचमा स्वस्थ पहिचान नहुँदा पनि सम्बन्ध विच्छेदको घटना घट्छ भन्ने कुरा तालिका नं. ९ को तथ्याङ्कले प्रष्ट पारेको छ ।

तालिका नं. ९ अनुसार स्वस्थ पहिचानको अभाव हुँदा वा केटा केटीले एक आपसलाई राम्ररी बुझ्न कुराकानी गर्न नपाइकनै भएको विवाह मध्ये ६०% विवाह टुट्न गएको पाइयो । श्रीमानको बानी व्यहोराको बारेमा विवाह पुर्व राम्ररी नबुझ्दा विवाह पश्चात श्रीमानको खराब बानी व्यहोराका कारण उ सँधैँ जसो जाँड रक्सीको नसामा घर आई श्रीमतीलाई अनावश्यक आरोप लगाई गालि गलौज, कुटपिट गर्ने गरेको जसले गर्दा श्रीमतिले त्यस्तो कुटपिट र यातना सहन नसकि बाध्य भएर सम्बन्ध विच्छेदको शरण लिन पुगेको कुरालाई पनि स्वस्थ पहिचानको अभावको रूपमा मान्न सकिन्छ ।

यसको साथै विवाहका लागि दुवै पक्षको पूर्ण मञ्जुरी नभईकनै करकापमा विवाह गर्दा सम्बन्ध विच्छेदको घटना घट्न सक्ने तथ्यलाई तालिका नं. १० को तथ्याङ्कले प्रष्ट पारेको छ ।

तालिका नं. १० अनुसार मागी विवाहमा मंजुरी नलिई करकापमा पारी विवाह गरिदिनाले ४६.६७% सम्बन्धविच्छेद भएको तथ्याङ्कले देखायो सम्पूर्ण प्रेम विवाहमा मंजुरी हुँदा पनि उमेरको अपरिपक्कता एवम् लहैलहै र देखासिकीमा लागि विवाह गर्नाले सम्बन्ध विच्छेदको घटना आइपरेको तथ्य अनुसन्धान बाट तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

यसप्रकार अध्ययनको क्रममा उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त विवरणको आधारमा विवाहित लोग्ने स्वास्थ्यको बानी व्यवहार, दुई बीचको समझदारी र सोहार्दताको कमि एवम् चारित्रिक अवगुणहरू आदिलाई सम्बन्ध विच्छेदका लागि मुख्य कारणहरू मान्न सकिन्छ । लोग्ने स्वास्थ्य दुवै एक अर्काबाट लुकीछिपी बाहिरियाहरूसँग मोजमस्ती एवम् यौन आनन्दमा लाग्ने प्रवितिले गर्दा पनि सम्बन्ध विच्छेद हुन पुगेको रहस्य विभिन्न तथ्यहरूमा पाइएका छन् ।

५.१ शारीरिक तथा मानसिक यातनापूर्ण व्यवहार

यस अन्तर्गत श्रीमानले जाँड रक्सीको मातले उन्मत्त भई वा नशालु पदार्थ नखाइकन पनि आफ्नो श्रीमतीलाई कुटपट गर्ने, तुक्छ व्यवहार गर्ने, दाइजोको बारेमा विभिन्न अनावश्यक वादविवाद गर्ने, मानसिक यातना दिने जस्ता कारणहरूले गर्दा वैवाहिक सम्बन्ध टुट्न पुगेको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उक्त तथ्याङ्क तालिका नं. ११ माराखिएको छ । यस कारणले प्रभावित जोडी २०% रहेका छन् भने सबैभन्दा बढी दाइजो नल्याएको भन्दै मानसिक तनाव दिएर सम्बन्ध विच्छेद गर्न पुगेको दम्पति सबैभन्दा बढी रहेको छ । जुन २६.६८% छ । अझ पनि दाइजो प्रथा सम्बन्धी विभिन्न आवाजहरू उठेपनि हाम्रो समाजमा लागु हुन सकिरहेका छैन । मानिसहरूमा जतिसुकै चेतना आउँदै गरेको भएपनि यो अत्यधिक मादक पदार्थ सेवन गर्न र अनावश्यक विवाद गर्ने कुरामा पनि भने कुनै सुधार भएको देखिदैन ।

५.२ यौनिक असन्तुलन

सम्बन्ध विच्छेदको अर्को महत्वपूर्ण कारणमा यौनिक असन्तुलन वा यौन जीवनमा विचलनको अवस्थालाई लिइएको छ । यस भित्र शारीरिक यौन सम्पर्कमा विश्वास नभएको जोडीको बीच सन्तुलित किसिमको यौन सम्पर्क हुन नपाएको, सन्तान नजन्मिएको

श्रीमानको बाहिरीया केटी र श्रीमतीको पनि बाहिरिया केटाहरू सँगको मोजमस्ती र यौन लिप्तताले गर्दा दुवै पक्षलाई शारिरीक र मानसिक रूपमै आघात पुग्ने गरी गरिएका क्रियाकलापहरू पर्दछन् । अध्ययन गर्ने क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा तालिका नं. ६ अनुसार १३.३३% सन्तान नभएको कारणले २६.६७% छोरा नभएको कारणले वैवाहिक सम्बन्ध टुट्न गएको देखिन्छ । त्यसैगरी तालिका नं. ११ अनुसार सन्तुलित र विश्वासिलो यौन सहवासको अभावमा १३.३३% विवाहित जोडीहरूले वैवाहिक जीवनको अन्त्य गर्न पुगेको कुरा तथ्याङ्कबाट देखिएकोले यौन जीवनमा आउने विचलन वा असन्तुलन पनि सम्बन्धविच्छेदको प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ ।

अध्ययनको क्रममा एउटा अलि भिन्न प्रकृतिको घटना देखियो उक्त घटनामा विवाह भएको १३ वर्षसम्म पनि सन्तान नभएपछि लोग्ने र स्वास्नीको मौखिक सहमतिमा र पहिलो स्वास्नीको सक्रियतामा लोग्नेको दोस्रो विवाह भयो । कान्छी स्वास्नीबाट सन्तान जन्मिदा सम्म दुवै स्वास्नीहरू मिलेर बसेका देखियो । तर जब जेठी स्वास्नीबाट पनि एउटा छोरीको जायजन्म भयो अनि त्यो परिवारमा घटपटको शुरुवात भई विभिन्न बहानामा दुईवटा स्वास्नी बीच ठूलो वैमनश्यताको स्थिति आयो र कान्छी स्वास्नीले वाध्य भएर सम्बन्ध विच्छेदको सहारा लिनुपयो ।

५.३ सामाजिक सांस्कृतिक भिन्नता एवम् वर्गिय असमानता

सम्बन्ध विच्छेदको अर्को प्रमुख कारणको रूपमा हाम्रो सामाजिक सांस्कृतिक विविधता र वर्गिय असमानता पनि रहेको छ । परापूर्वकालदेखि समाजमा प्रचलनमा रहेको वर्गिय असमानता, धनि र गरीब बिचको सामाजिक असामजस्यता, जातिय विभेद एवम् सोहि अनुरूपका प्रथा, परम्पराले निम्त्याएका कुरितिहरू र समाजमा स्थापित रीतिरिवाज, चालचलन र संस्कृतिमा भएका भिन्नता जस्ता तत्वहरू पनि सम्बन्ध विच्छेदका लागि अत्यन्त सहयोगी मानिन्छन् ।

परापूर्वकाल देखि स्थापित गरिएको जातजाति प्रथा, चालचलन र रीतिरिवाजहरूमा समयको विकासक्रमसँगै केहि परिवर्तन देखिन थाल्यो । यसैगरी विज्ञान र प्रविधिको विकास एवम् पश्चिमी संस्कृतिको देखासिकी वा प्रभावले रुढिवादी प्रचलन र मान्यतामा क्रमिक सुधार ल्याउने क्रममा अन्तरजातीय विवाहहरू हुन थाले । परम्परागत मान्यता र संस्कारका

पक्षधरहरू र आधुनिक धारणा राख्नेका बीच संघर्ष बढ्दै जानथाल्यो । यसै प्रसंग मा अन्तरजातीय विवाह गर्दा परिवार र समाजलाई त्यस्ता कार्य तत्कालका लागि स्वीकार्य भएन । विवाहित जोडीहरूबिच पूर्ण मञ्जुरी भएतापनि परिवार र समाजबाट पूर्ण स्वीकृति नपाउँदा त्यस्ता थुप्रै जोडीहरू नराम्ररी प्रभावकारी हुन पुगेको कुरा प्राप्त तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

अन्तरजातीय कारण धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, संस्कार र चालनचलनमा देखिएका फरकपनाको कारण त्यस्ता विवाह गर्ने २०% जोडीहरू प्रभावित भै सम्बन्ध विच्छेदको स्थितिमा पुगेको कुरा तालिका नं. ३ को तथ्याङ्कको विवरणले देखाएको छ ।

त्यसैगरी सजातीय विवाहमा पनि ८०% जोडीहरू धनी गरीब जस्तो वर्गिय विभेद र फरक एवम् परम्परावादि संकिर्ण चालचलन र संस्कारका कारण एउटा पवित्र बन्धन टुट्न गएको तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

यसका साथै तालिका नं. १ को तथ्याङ्क हेर्दा सम्बन्ध विच्छेदको घटना सबभन्दा बढी क्षेत्री जातिमा अर्थात ४५.६२% र दलित जातिमा अर्थात १५.७९% कम देखिएबाट क्षेत्रीहरूमा धार्मिक संस्कार र कुरीतिले जरो गाडेर बसिरहेको तथ्य पुष्टि हुन्छ भने अर्को पाटोबाट हेर्दा चेतना एवम् जागरुकताले गर्दा मानसिक तथा शारिरीक यातना बेइज्जती, पिडा सहेर सँगै वस्नु भन्दा अलग भएर बस्नु नै उचित ठानी सम्बन्ध विच्छेद गर्न वाध्य भएका पनि अध्ययनको क्रममा उनीहरूसँगको प्रत्यक्ष कुराकानीबाट पत्ता लागेको पाइयो ।

सम्बन्ध विच्छेदको कारणहरूका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । "The proximate reason for the direct rate is the prevalence of extravagant expectation in marriage but ultimate explanation is to be found in the social forces which undermined traditional family's structure." (Goode,1987).

सम्बन्ध विच्छेदको सबैभन्दा प्रमुख कारण विवाहबाट अनावश्यक तथा फजुल अपेक्षा गर्नु हो । यद्यपि अन्तमा यो पाइयो कि सामाजिक शक्तिहरू पनि कारण हुन, जसले परम्परागत पारिवारिक संरचनाहरूलाई कमजोर बनाउँदछन् ।

यसैगरी अर्का विद्वान भन्छन - “Marriage dissolution and divorce are not caused by a single factor, Divorce may be explained in terms of several factors such as social, biological, psychological and economic.” (Chaudhary, 1988). अर्थात विवाहको विघटन वा सम्बन्ध विच्छेदको कारणमा एउटै कारकत्व छैन । यसमा धेरै कारकत्वहरू हुन्छन् । जस्तो सामाजिक, शारीरिक, मनोवैज्ञानिक र आर्थिक इत्यादी ।

यसरी सम्बन्धविच्छेद सम्बन्धि विभिन्न विद्वानहरूले गरेको अध्ययनको निष्कर्षलाई सोधकर्ताले गरेको अनुसन्धानको निष्कर्षसंग तुलना गर्दै सम्बन्धविच्छेदका कारणहरू खोजी गर्ने सिलसिलामा केही कारणहरूमा समानता देखिएका छन् भने केही कुराहरूमा भिन्न र नितान्त नयां कारणहरू पनि देखिएका छन् । तर स्मरणयोग्य कुरा के छ भने हरेक समाज, जात जाती, समय, परिस्थिती र सन्दर्भले यसमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

अध्याय - छ

सम्बन्ध विच्छेदबाट परेको असरहरूको विश्लेषण

सम्बन्ध विच्छेदलाई हाम्रो जस्तो परम्परावादी सोच बोकेको समाजमा निकै महत्वको साथ हेरिन्छ । वा यसलाई निकै चर्चा परिचर्चाको विषय बनाईन्छ । जे-जसरी सम्बन्ध विच्छेद भएको भएपनि उक्त सम्बन्ध विच्छेदकर्ता माथि उनीहरूका सन्तानहरू माथि त्यसैगरी परिवार, समाज र राष्ट्र माथि नै पार्न सक्ने असर र प्रभावका बारेमा यस परिच्छेदमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

विवाहित दम्पतिहरूले आफ्नो दाम्पत्य जीवनलाई सफल र सुखमय बनाउन सर सल्लाह गर्दै योजना निर्माण गर्ने गर्दछन् । यसै क्रममा आफ्नो परिवार र समाजलाई एउटा निश्चित दिशातर्फ निर्देशित गरिरहेका हुन्छन् । उत्साह र सक्रियताका साथ सामाजिक र पारिवारिक जीवनका विभिन्न क्रियाकलापलाई सन्तुलित ढंगबाट नियमित र व्यवस्थित बनाई सिंगो समाज र राष्ट्रलाई हाक्न सक्ने खालको सामर्थ्यको विकास गरिरहेका हुन्छन् । तर जब समाजका त्यस्ता जोडीहरूको वैवाहिक जीवनमा तनाव र विचलनको परिस्थिति आईपछि त्यसवेला उक्त दम्पतिहरूको सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूमा अस्थिरता रोकावट सृजना हुन्छ । जसले गर्दा पारिवारिक र सामाजिक संरचनामा ठुलो हलचल र अस्थिरता आउँदछ भने अर्कोतर्फ बर्षौं देखिको दाम्पत्य जोडीहरूमा रहेको अस्वस्थ पारिवारिक वातावरण उनीहरू बीचमा भएका गरिएका ज्यादति एवम् तनावपूर्ण व्यवहार अनि एक अर्कालाई माफी दिन नसक्ने प्रवृत्तिका सामाजिक साँस्कृतिक, आर्थिक आदि लाञ्छना वा आरोपहरू लड्दै, भिड्दै, सहँदै यही पारिवारिक जीवनलाई निरन्तरता दिनु भन्दा त यो पारिवारिक गठबन्धनलाई विघटन गरी त्यसबाट मुक्त भई स्वतन्त्र र सुरक्षित जीवन बाँच्न चाहना राख्नेहरूका लागि सम्बन्ध विच्छेदले नयाँ जिन्दगीको ढोका खोलिदिन सक्छ । त्यसैगरी समाजद्वारा उनीहरूप्रति गरिने व्यवहार र हेर्ने दृष्टिकोणले पनि उनीहरूको जीवनलाई निर्देशित गर्न सक्छ । सम्बन्धविच्छेदले राम्रो वा नराम्रो जस्तो परिणाम ल्याए पनि यो निश्चय पनि एउटा दुर्भाग्यपूर्ण घटना हो किनभने यस्ता घटनाहरूले स्वयम् सम्बन्धविच्छेदकर्ता जोडीलाई मात्र नभएर उनीहरूको सन्तान, परिवार र सम्पूर्ण समाजलाई असर पारिराखेको हुन्छ ।

यस अध्ययनका क्रममा देखिएका सम्बन्ध विच्छेदले पारेको असरहरूलाई समग्रमा निम्न बुँदाहरूमा राखी तिनलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

- १) सम्बन्धविच्छेदले स्वयंम जोडीहरूमाथि पारेको असर
- २) सम्बन्धविच्छेदले सन्तानहरू र परिवार माथि पारेको असर
- ३) सम्बन्धविच्छेदले समाज माथि पारेका असर

६.१ सम्बन्धविच्छेदले स्वयंम जोडीहरूमाथि पारेको असर

वैवाहिक जीवनको पिडाबाट मुक्ति र राहत पाउने आशा गरेका जोडिहरूमाथि सम्बन्ध विच्छेदले कस्तो किसिमको प्रभाव वा असर पारेको छ ? के उनीहरूले पिडाबाट मुक्तिपाई सुखमय जीवन विताई रहेका छन् ? वा मानसिक रूपमा तनाव भइरहेको ठान्दछन् । भन्ने जस्ता कुराहरूलाई तलको तालिकाले देखाएको छ ।

तालिका नं. १३ : सम्बन्ध विच्छेदपछि सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको अनुभव

क्र.सं.	असर	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	कुल	प्रतिशत
१	मानसिक तनाव भएको	५	३३.३३	११	७३.३३	१६	५३.३३
२.	स्वतन्त्र भएको	१०	६६.६७	४	२६.६७	१४	४६.६७
	जम्मा	१५	१००	१५	१००	३०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. १३ अनुसार मानसिक तनाव भएको कुरा व्यक्त गर्ने कुल ५३.३३% रहे भने स्वतन्त्र भएको अनुभव गर्ने ४६.६७% रहे । त्यसमध्ये ३३.३३% पुरुष र ७३.३३% महिलाले सम्बन्ध विच्छेद पछि मानसिक तनाव भएको कुरा व्यक्त गरे भने ६६.६७% पुरुषले र २६.६७% महिलाले चाहि आफु उक्त पिडापूर्ण वैवाहिक जीवनबाट स्वतन्त्र भएको अनुभव गरेको पाइयो । प्राप्त तथ्याङ्कले पुरुष भन्दा बढी महिलाहरू सम्बन्ध विच्छेदपछि मानसिक रूपले पिडा वा तनावमा जिन्दगी बाँचिरहेका छन् भन्ने देखाएको छ । हाम्रो जस्तो पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले गरेका ठुलै गल्तीलाई पनि ढाक छोप गरिन्छ भन्ने महिलालाई हेप्ने प्रवृत्ति र अनावश्यक आरोप लगाउने हाम्रो मानसिकताले सम्बन्ध विच्छेद पछि महिलाको अस्थित्व के हुने, कहाँ बस्ने, दैनिक गुजारा कसरी चलाउने जस्ता समस्या र

सामाजिक सुरक्षा जस्ता तनावबाट सधै पीडित देखिन्छन् । सम्बन्ध बिच्छेद पश्चात् महिलाहरूलाई न त सरकारबाट उचित संरक्षण दिइएको पाइन्छ, न त समाजले नै सहज किसिमको वातावरण मिलाइ दिएको पाइन्छ । हाम्रा कू-संस्कार, हाम्रो मानसिकताले गर्दा सम्बन्ध विच्छेद गरेका महिलाले समाजमा ठाडो शिर गरेर हिंड्न सकिराखेका छैनन् ।

यसरी पुरुषको तुलनामा मानसिक तनावमा बाँच्ने महिलाको संख्या अत्यधिक रहेको कुरा तथ्याङ्कले देखाएको छ । ति सम्बन्ध विच्छेद भएका महिला पुरुषहरू मध्ये केहीले पुनः विवाह गर्ने सोच राखेका केहीले पुनः विवाह गरिसकेका र केहीले एकलो जीवन स्वतन्त्रतापूर्वक विताउने सोच राखेको तथ्य अध्ययनको क्रममा पाइयो । यस किसिमबाट सम्बन्ध विच्छेद पश्चातको जिन्दगी पनि महिलाहरू र पुरुषहरू दुवैको लागि बढी नै कठिन परिस्थितिबाट अधि बढि रहेको कुरा अध्ययनबाट देखिएको छ ।

यसैगरी पुरुषहरू ६६.६७% र महिलाहरू २६.६७% ले सम्बन्ध विच्छेद पश्चात आफुहरू स्वतन्त्र भएको ठान्दछन् । यसरी सम्बन्ध विच्छेद पश्चात महिलाहरूलाई भन्दा पुरुषहरूलाई सामाजिक सुरक्षा बढी भएको हुनुपर्छ । समाजले सम्बन्ध विच्छेद पश्चात ति महिला र पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोण मा पनि विभेद देखिन्छ । पुरुषको तुलनामा सम्बन्ध विच्छेद पश्चात महिलाहरूले समाजमा अरु बढी चुनौती र कठिनाईहरूको सामना गर्नुपर्ने कुरा प्राप्त तथ्याङ्कबाट देखिन्छ ।

यसैगरी सम्बन्ध विच्छेदका कारणबाट ति जोडीहरूमा परेको प्रभावहरूको विश्लेषण गर्ने क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कले देखाएको कुराहरूलाई निम्न तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १४: प्रभावित जोडीहरूको हालको अवस्था

क्र.सं.	स्थिति	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत
१	पहिले भन्दा अहिले ठिक छ	८	५३.३३	६	४०
२	जीवन जीउन गाह्रो भयो	७	४६.६७	९	६०
	जम्मा	१५	१००	१५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. १४ अनुसार कुल १५ जोडी सम्बन्ध विच्छेदकर्ता मध्ये १५ पुरुषहरूमा ८ जना अर्थात ५३.३३% ले सम्बन्ध विच्छेद पछि हाल जीवन सजिलो वा राम्रो भएको धारणा राख्छन् भने ७ जना अर्थात ४६.६७% ले चाहि सम्बन्ध विच्छेद गरेपछि त भन् जीवन सञ्चालन गर्न साह्रै गाह्रो पन्यो भन्छन् । यसैगरी १५ महिलाहरू मध्य ६ जना अर्थात ४०% ले सम्बन्ध विच्छेद पश्चात अहिले जीवन संचालन गर्न सजिलो र राम्रो भएको भन्छन् भने ९ जना अर्थात ६०% ले चाहि सम्बन्ध विच्छेद पछि त एकलो जीवन जिउन भन् गाह्रो भएको कुरा व्यक्त गर्छन । अध्ययनका क्रममा यसो हुनका पछाडी हतार हतारमा निर्णय गरिएजस्तो महसुस गरेको भन्ने कुरा पनि अध्ययनको क्रममा पाइयो । जसको कारण महिला पुरुष दुवैलाई जीवन अगाडी बढाउन गाह्रो भइरहेको छ । अझ पुरुषको तुलनामा महिलालाई बढी किनभने कतिपय पुरुषहरूले चाडै दोस्रो विवाह गरेर परिवारलाई अगाडी बढाइरहेका छन् भने महिलाहरूलाई तत्काललाई केही राहत भएपनि पछि गएर समाजमा समायोजन, समाजका व्यक्तिले हेर्ने दृष्टिकोण नै फरक तथा विभिन्न सामाजिक क्रियाकलापमा सजिलै घुलमिल हुन लगायत आफ्ना सन्तानको चिन्ताले जीवन जिउन बढी गाह्रो महिलाहरूलाई भएको भन्ने कुरा अध्ययनको क्रममा पाइयो ।

अध्ययनका क्रममा सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूले व्यक्त गरेका पुनः विवाह सम्बन्धी धारणा निम्न तालिका मार्फत प्रष्ट्याउने प्रयास गरिएको छ ।

तालिका नं. १५: सम्बन्ध विच्छेद पश्चात उनीहरूको विवाह सम्बन्धी विवरण

क्र.सं.	स्थिति	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत
१	पुनः विवाह गरि सकेका	३	२०	१	६.६७
२	पुनः विवाह गर्ने इच्छा भएका	७	४६.६७	३	२०
३	पुनः विवाह गर्ने इच्छा नभएका	३	२०	८	५३.३३
४	पुनः विवाह बारे केही नसोचेका	२	१३.३३	३	२०
	जम्मा	१५	१००	१५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. १५ अनुसार १५ जना पुरुष मध्ये ३ जनाले पुनः विवाह गरिसकेका, ७ जनाले पुनः विवाह गर्ने इच्छा भने राखेका तर गरिनसकेका ३ जनाले पुनः विवाह गर्ने इच्छा वा मनसाय समेत नगरेका र २ जनाले चाहि पुनः विवाह गर्ने कि नगर्ने भन्ने बारेमा हाल केहि पनि नसोचेको कुरा देखियो ।

प्राप्त तथ्याङ्कहरूको निष्कर्षमा भन्दा सम्बन्ध विच्छेद पछि विच्छेदकर्ताहरू पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट भएर बाँच्न सकिराखेका छैनन्। उनीहरूको मान सम्मानमा आँच पुगेको, सामाजिक प्रतिष्ठाको विषय, बालबच्चा हुर्काउने साथै उनीहरूको शिक्षा दिक्षाको अभाव जस्ता समस्या देखा परेका छन् । सम्बन्ध विच्छेदबाट पुरुषहरू भन्दा महिलाहरू नै बढी समस्यामा परेका छन् । धेरैजसो महिलाहरू सम्बन्धविच्छेद पश्चात माइतीको शरणमा पुगेका देखिन्छन् । सामाजिक प्रतिष्ठाको अभावमा उनीहरू सुरक्षित भेटिएका पाइदैनन् । उनीहरूलाई कतिपय समुदायमा हेयको दृष्टिकोणले हेर्ने गरेका छन् । अधिकांश जोडीहरूको सानै उमेरमा विवाह भई छिट्टै नै सम्बन्ध विच्छेद भईसकेकोले तिनीहरू मध्ये कतिपयले बाँकी जीवन एकलै विताउन कठिन भएको, सामाजिक असुरक्षा र यौनिक विकृतिबाट बच्नको लागि पनि पुनः विवाह गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरेको देखिन्छ । विवाह गरि सन्तान नभएकाहरूलाई पुनः विवाह सजिलो थियो भने सन्तान हुनेहरूलाई अप्ठ्यारो भएको, सौतेनी छोराछोरी प्रतिको व्यवहार शुरुमा सुमधुर भएपनि पछि पछि गएर त्यसमा असहजता आउने कुरामा शंका देखिन्छ । पुनः विवाह गर्न ईच्छा नराख्नेहरूमा पुरुष भन्दा महिलाको संख्या नै बढी रहेको छ । उनीहरूमा पुनः विवाह गर्दा फेरी पनि पहिले कै जस्तो समस्या आइपुग्छ कि भन्ने डर र शंका रहिरहेको पाईन्छ । दुवै पक्षको समजदारीमा भएको विवाहमा पनि सम्बन्ध विच्छेद गर्नु पर्‍यो भने फेरी विवाह गर्दा पनि सोही अवस्था आउन सक्ने डर रहेको अभिव्यक्ति दुवैले दिने गर्छन् र उनीहरू एक अर्काप्रति र समाज एवम् सामाजिक संस्कार प्रति पनि रुष्ट र आक्रोशित भएका पाईन्छ ।

६.२ सम्बन्ध विच्छेदले परिवार र सन्तानहरू माथि पारेको असर

परिवारमा सौहार्द्रपूर्ण सहमति नहुँदा, एक अर्काप्रतिको लान्छना आरोप तथा अन्य विभिन्न कारणहरूले सम्बन्ध विच्छेदको अवस्था आइपर्दा पति पत्नी बीच सधैँजसो झगडा र तनाव भइराख्ने र त्यस्तो क्रियाकलापले उक्त परिवारका बालबालिका, युवा र वृद्धवृद्धाहरूमा मनोवैज्ञानिक असर तथा तिनीहरूको सामाजिक क्रियाकलापमा समेत नराम्रो

असर पुऱ्याइरहेको देखिन्छ । वृद्धवृद्धाहरू आफ्नो जीवनको उत्तरार्द्धतिर आइपुग्दा सन्तानको अस्थिर र तनावग्रस्त दिनचर्या देखेर निकै खिन्न र चिन्ताग्रस्त देखिन्छन् । युवाहरू आफ्नो सामाजिक सम्मान र प्रतिष्ठामा आँच आएकाले स्वच्छन्द र उल्लासमय जिन्दगीबाट बञ्चित हुनुका साथै उनीहरूका हरेक क्रियाकलापमा सुस्तता आई आफ्नो उन्नती र प्रगति गर्नबाट वञ्चित रहेका देखिन्छन् जसले गर्दा उनीहरू विसंगती तर्फ पुग्न वाध्य देखिन्छन् । निर्दोष बालबालिकाहरूले आफ्ना आमा बाबुको न्यानो माया र उचित संरक्षण पाइरहेका छैनन् । सौहार्दपूर्ण वातावरणको अभाव भैलीरहेका सन्तानहरू गैह्रजिम्मेवारी पूर्ण अभिभावक प्रति धिकार्दछन् । यिनै कारणहरूले उनीहरूको जीवनमा विचलन ल्याइदिएको पाइन्छ । जसको असरले उनीहरूको समग्र जीवनमा विषाक्त वातावरण ल्याइदिएको छ ।

यस अध्ययनमा समेटिएका कुल १५ जोडीहरूको सन्तानहरूको अवस्था तालिका नं. ६ मा देखाइएको छ । जसअनुसार सन्तान विहिन २ जोडी छन् भने एक मात्र सन्तान हुने जोडी छैनन् । त्यसैगरी सबैभन्दा धेरै सन्तान हुने १ जोडी रहेको तथ्याङ्कले प्रष्ट पार्दछ । ति १५ जोडीहरूको कुल सन्तान संख्या ३८ रहेको छ । जसमा छोरा ९ र छोरी २९ छन् । ति सन्तानहरूको संरक्षक निम्न बमोजिम रहेका छन् ।

तालिका नं. १६: जोडीहरूको सन्तानहरूको अवस्था

क्र.सं.	संरक्षक	सन्तान संख्या	प्रतिशत
१.	आमा	१५	३९.४७
२.	बाबु	८	२१.०५
३.	मावली	११	२८.९५
४.	अन्य	४	१०.५२
	जम्मा	३८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३ ।

तालिका नं. १६ अनुसार १५ वटा बच्चाहरू आमाको संरक्षणमा रहेका छन् भने ११ वटा बच्चाहरू मावलीको आश्रयमाजीवन जिउन वाध्य छन् । त्यसैगरी ८ वटा बच्चाहरू बुबाको संरक्षणमा र ४ वटा बच्चाहरू बालबालिका संरक्षण केन्द्र, छिमेकी तथा आफन्तहरूको संरक्षणमा रहेको कुरा प्राप्त तथ्याङ्कले देखाउँछ ।

सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूका बाल बच्चा आम मानिसका बालबच्चाहरू भन्दा अलि बढी अटेरी र एकोहोरो भएको पाइयो । जुन आमाबाबुको उचित माया र संरक्षणको अभाव उनीहरूमा मनोवैज्ञानिक रूपमा असर परेको देखिन्छ । सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको सन्तानहरूले देखाएको हाउ भाउ, प्रतिक्रिया अनुसार सन्तानहरू जो आमाको संरक्षणमा राखिएका छन्, तिनीहरू अरूहरूको संरक्षणमा रहेको भन्दा अलि बढी प्रसन्न र चञ्चल स्वभावका देखिन्छन् भने बाबुको संरक्षणमा रहेका सन्तानहरू बढी भावुक उदास र एकलकाटे स्वभावका देखिन्छन् । बाबुले जतिसुकै माया दिने गरे पनि सन्तानको उचित स्याहार संभारमा कमि देखिन्छ । आमाको काखमा हुर्केका सन्तानलाई जति मनोवैज्ञानिक उर्जा र आत्मियता प्राप्त हुन्छ त्यति उर्जा र आत्मीयता अन्य व्यक्तिले जति प्रयास गरेपनि दिन सक्दैन भन्ने तथ्य पनि उनीहरूको व्यवहार र क्रियाकलापको अध्ययनमा पुष्टि भएको पाईन्छ । अध्ययनमा बढी बालबच्चा आमाको संरक्षकत्वमा हुर्किए पनि कतिपय बालबालिकाहरू आमाले चाहदा चाहदै पनि उनीहरूको अन्तरआत्माबाट सृजित माया, प्रेम र गर्नुपर्ने, निभाउनु पर्ने कर्तव्यबाट ती बालबच्चाहरू अलि टाढा हुन परेको छन्, किनकी त्यहाँ आमाले अर्को पुरुषसंग विवाह गरेका छन् भने कोही मावलीको संरक्षकत्वमा छन् । बच्चाको स्याहारसुसार, लालनपालन, शिक्षा, स्वास्थ्यमा जति हुनुपर्ने र आ-आफ्नो चाहित व्यावहार सन्तानप्रति प्रदर्शित गर्न नसकिएको गुनासो आमाहरू व्यक्त गर्छन् । उमेर बढ्दै गएका धेरै जसो सन्तानहरू भन्छन् सानो उमेर खेल्दा खेल्दै वित्तो अब भने भविष्यमा के हुने हो भन्ने चिन्ता लाग्छ । समाज, इष्टमित्र र साथीभाईहरू मध्ये धेरै जसोले सहानुभति र सहयोग गरिराखेका छन् तर कोही कोहीले समाजमा होच्याएर बोल्ने, अलि तुच्छ व्यवहार गर्ने गर्दा अलि खुलेर हिडडुल गर्न र आफ्नो काम धन्दा गर्न पनि गाह्रो महसुस भइराखेको छ । जसले गर्दा यो समाज छोडेर नयाँ ठाउँमा बस्न पाए यस बारेमा थाहा पाउने कोहि हुन्थेनन् अनि कसले होच्याउनेथ्यो र यस किसिमबाट सम्बन्ध विच्छेदको असर आफ्ना सन्ततिमा प्रत्यक्ष रूपमा पर्ने गरेको देखिन्छ । उनीहरूको स्वतन्त्रता पूर्वक बाँच्न र हिडडुल गर्न पाउने हकमा समेत बाधा व्यवधान सृजना भएको देखिन्छ ।

६.३ सम्बन्ध विच्छेदले समाज माथि पारेको असर

सम्बन्ध विच्छेदको घटना अलि असामान्य प्रकृतिको घटना मानिन्छ । यस्तो घटनाको प्रभाव वा असर हरेक क्षेत्रमा परेको हुन्छ । त्यसले व्यक्ति, परिवार, समाज र सिङ्गो

राष्ट्रलाई नै प्रभावित गर्दछ । त्यसकारण पनि सम्बन्ध विच्छेद व्यक्तिगत र पारिवारिक समस्या मात्र नभएर यो एउटा सामाजिक समस्याको रूपमा देखापरिसकेको छ । सम्बन्धविच्छेद व्यक्तिको रहस्य, इच्छा या महत्वकांक्षाको विषय होस् या समय र परिस्थिती द्वारा सृजित बाध्यताको उपज होस । यसले स्वयं व्यक्तिहरूलाई केन्द्रविन्दु बनाई सामाजिक समस्याको सृजना गर्छ जसबाट सिंगो समाज नै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुन्छ । आज लोग्ने स्वास्थ्यविचको आपसी सुभक्त बुभक्तको कमी र हरेक कुरालाई बुभक्ने र विश्लेषण गर्ने तरिका र क्षमताको फरकपनले गर्दा परम्परागत सामाजिक मुल्य मान्यता र आधुनिक मुल्य मान्यता र सोचबीच सामान्यता भएको देखिदैन । फलस्वरूप दाम्पत्य जीवनमा विभिन्न खालका समस्याहरू आफै से आफै सृजना हुन पुग्छन् । यसबाट व्यक्ति, परिवार र सिंगो समाज प्रभावित भई अन्ततः राष्ट्रिय विकासमा नै असर पर्न जान्छ ।

यसको लागि हाम्रो समाज, सामाजिक व्यवस्था र यसको संरचनागत तत्वहरू पनि उत्तीकै जिम्मेवार हुन्छन् । समाजमा घट्ने हरेक घटना वा क्रियाकलापले समाजलाई ढिलो चाँडो अनि कम बढी प्रभाव पारेकै हुन्छ । एउटा परिवारमा कायम भइरहेको वैवाहिक सम्बन्ध तोडिनुले प्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक विघटनसँग सम्बन्ध राख्दछ । पारिवारिक सम्बन्ध टुट्नु भनेको सामाजिक संगठनमा कमी आउनु हो । समाज कमजोर हुनु हो । साथै यसले समाजमा विश्रुद्धिखलता पनि निम्त्याउँछ जसले समाजका हरेक अङ्गहरू कुनै न कुनै रूपमा प्रभावित भइरहेका हुन्छन् । यस किसिमको सामाजिक अस्थिरताले सिङ्गो राष्ट्रलाई आंशिक रूपमा प्रभाव पारिराखेको हुन्छ । त्यस्तो परिवार र समाज बिचको सम्बन्धमा चिसोपन आउँदछ । त्यसकारण सम्बन्ध विच्छेद एउटा पारिवारिक दुर्घटना हुँदाहुँदै पनि यो सामाजिक दुर्घटना पनि हो । यस्तो दुर्घटना आइपर्नुमा समाज पनि जिम्मेवार रहन्छ । यद्यपि सम्बन्ध विच्छेदको नकारात्मक असर मात्र पर्छ भन्ने छैन यसबाट कहि कतै सकारात्मक असर देखिएको नि पाइन्छ । यस बारेमा अघिल्ला परिच्छेदहरूमा पनि थुप्रै चर्चा र विश्लेषण भइसकेका छन् । अध्ययनको क्रममा प्राप्त सामाजिक प्रभावलाई यहाँ संक्षेपमा उल्लेख गरिएको छ ।

नकारात्मक प्रभावहरू :

१. लोग्ने स्वास्थ्य बीच अविश्वास, शंका उपशंका र अन्तर द्वन्द्वका सम्भावनाहरू बढ्न गई मेलमिलाप, समझदारी, समर्पण र श्रद्धाको अभावमा सामाजिक शिथिलता र अस्थिरता उत्पन्न हुन सक्छ ।

२. बहुविवाह गर्ने परिपाटि बढ्न थालेको पाईन्छ ।
३. सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको सन्तानहरू टुहुरा सरह हुन गई तिनीहरूको भविष्य अन्यौलपूर्ण भएको देखिन्छ ।
४. सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूको सन्तानहरूको शिक्षा, दिक्षा, स्वास्थ्य उपचार, विवाह आदिमा कठिनाई उत्पन्न हुन पुगेको छ ।
५. आधुनिकरण, देखासिकीले गर्दा नयाँ पुस्ताहरूमा सम्बन्ध विच्छेद गर्ने प्रवृत्ति बढ्न थालेको छन् ।
६. परिवारमा पुनः विवाह गर्दा भन् थप समस्या पैदा भई विग्रहको स्थिति आउन थालेको छ ।
७. समग्रमा सम्बन्धविच्छेदले गर्दा समाजमा अर्को एउटा भार थुपारिन पुगेको देखिन्छ । यि विभिन्न असरका कारण समाजको शुचारु सञ्चालनमा कठिनाई उत्पन्न हुने गरेको पाईन्छ ।

सकारात्मक प्रभावहरू

१. स्वास्थ्यी भएकै कारण श्रीमान् तथा परिवारबाट आइपर्ने अनावश्यक किसिमको दवाव पिडा सहेर पनि बस्नुपर्छ भन्ने हाम्रो धार्मिक र पूरातनवादि सोचमा परिवर्तन ल्याउने काम सम्बन्ध विच्छेदले गरेको पाइन्छ ।
२. अबका दिनहरूमा श्रीमान्/श्रीमतीको हक अधिकार बराबर हुन्छन् र कसैले कसैको अनावश्यक नियन्त्रण र बन्धनमा बसिराख्नु पर्दैन भन्ने किसिमको चेतनाको विकास भएको पाइन्छ ।
३. श्रीमान् र श्रीमती एक रथका दुई पाँगा हुन् भन्ने उक्तिको ज्ञान सम्बन्ध विच्छेदबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
४. आ आफ्नो इच्छा र रहरका पेशाहरू सजिलै अवलम्बन गर्न सक्न भए विशेषतः महिलाको हकमा जसको लागी उनीहरूलाई बन्धनमा राखिएको हुन्छ ।
५. व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अनुभूति तनावपूर्ण वैवाहिक जीवन भन्दा सम्बन्ध विच्छेदबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

अध्याय - सात

सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरू

७.१ सारांश

मानव सभ्यता र संस्कृतिको विकास क्रमको साथ साथै आज मानव समाज पनि भन्न भन्न जटिल बन्दै गइरहेको छ । यसैगरी समयको परिवर्तनको साथ साथै मानिसहरूको कार्य क्षमता, शैली र भूमिकामा पनि परिवर्तन आउँदै गएको छ । सामाजिक जीवनको अस्तित्वको लागि विकसित गरिएका विभिन्न सामाजिक संस्थाहरू मध्ये विवाह पनि एक हो । मानव सभ्यता र संस्कृतिको विकासको साथसाथै यस विवाह संस्थाको अस्तित्व र भूमिकामा पनि आज धेरै नै परिवर्तनहरू देखा परेका छन् ।

हाम्रो देश नेपालमा वि.सं.२०२० सालको मुलुकी ऐन लागु भएपछि नै सम्बन्ध विच्छेद गर्न सबै जातजाती र धर्ममा आस्था राख्ने मानिसहरूका लागि एउटै किसिमको कानुनी प्रावधान र प्रकृयाबारे व्यवस्था भएको पाइन्छ । त्यस समयभन्दा अगाडी सम्बन्ध विच्छेदलाई मान्यता दिने सामान्तया त्यस्तो सरकारी उपचारको व्यवस्था थिएन । यद्यपी विविध जातजातीमा परम्परादेखी हालसम्म नै आ-आफ्नो रिति र प्रथा अनुसार आ-आफ्नै सामाजिक मान्यताबाट सम्बन्ध विच्छेदको फैसला हुँदै नआएको र नगरेको पनि होइन तर हाल आएर सम्बन्ध विच्छेद जिल्ला अदालतहरूमा हेर्दा सम्बन्ध विच्छेदको मुद्दा अन्य मुद्दा सरह दर्ता भएको पाइन्छ । यसरी क्रमिक रूपमा बहूँदै आएको सम्बन्ध विच्छेदलाई समस्याको गहिराइ सम्म पुगी अध्ययन गर्दा यसका पछाडी विविध कारणहरू रहेको र यसबाट स्वयं व्यक्ति र परिवारमा नराम्रो प्रभाव समेत पारेको पाइयो ।

सामाजिक संगठनहरूको विस्तार र परिवर्तन तथा राज्य व्यवस्थाको निति कानुन अनुसारका ढाँचाहरूमा विवाह सम्बन्ध पनि रूपान्तरित हुन थाल्यो । धार्मिक संस्कार र अनुबन्ध बाँधिएको विवाह सम्बन्ध राज्य व्यवस्थाले पनि कानुनी रूपमा विवाहलाई सम्बन्धविच्छेद हुन सक्ने सम्बन्धको रूपमा व्यवस्था गरेबाट परिवार भित्रका विवाह विच्छेद र विखण्डनका घटनाहरू समाजमा प्रष्ट रूपमा देखिन थाले । समाजका धार्मिक कट्टरता, संस्कारिक मान्यताहरू र सामाजिक संरचनाहरू केहि मात्रामा खुकुलो हुँदै आउन थाले । हिजो अस्तित्वविहिन अवस्थामा रहेका महिलाहरू आज आफ्नो हक अधिकारको लागि

लड्दैछन् । युगौ देखिको पुरुषको बाहुल्यता रहेको समाजमा महिला अधिकार समानताको नाराहरू एक्कासि देखापर्दा प्रचलित सामाजिक व्यवस्था र मूल्य मान्यतामा उथलपुथल मच्चिन थाल्यो । परापूर्वकाल देखि चल्दै आएको विवाह संस्कार मूल्य, मान्यता रभावना विपरित हक अधिकारको नाममा लोग्ने र स्वास्नी बीच असमभदारी, मनोमालिन्य र द्वन्द्वको अवस्था सृजना हुन गई अन्ततः सामाजिक संरचनाका निरन्तरतामा अवरोधका संकेतहरू देखिन थाले । यस्ता बाधा व्यवधानलाई राज्य व्यवस्थाले निस्तेज पार्ने विभिन्न प्रयासहरू गरेता पनि यस्ता खालका घटनाहरू समाजमा बढ्दै जानुले विवाह संस्थाको अस्तित्व माथि प्रश्न उठ्नु स्वभाविक नै थियो ।

यस शोधपत्रमा सम्बन्ध विच्छेदसँग सम्बन्धित कुराहरूलाई निष्कर्षमा निम्नबमोजिम उल्लेख गरिएको छ ।

यस शोधपत्रमा सम्बन्ध विच्छेदको वास्तविक स्थिति पहिचान गर्ने, सम्बन्ध विच्छेद निम्त्याउने मूल कारणहरूको खोजि गर्ने र सम्बन्ध विच्छेदले सामाजिक जिवनमा पार्ने असरहरूको खोजी गर्ने उद्देश्यहरू राखिएको थियो । त्यसैगरी यस शोधपत्रको समस्याभिन्न के विवाह जस्तो संस्थामा विखण्डन आउन लागेको हो ? त्यसका लागि कस्ता-कस्ता पक्षहरू जिम्मेवार छन् ? सम्बन्धविच्छेद कर्ताहरू साथै उनीहरूको परिवार एवं सन्तानमाथि के कस्तो असर परिरहेको छ ? के कस्ता कारणहरूले गर्दा सम्बन्ध विच्छेद का घटनाहरू भइरहेका छन् जस्ता प्रश्नहरू समस्याको रूपमा देखिएका छन् । यस शोधपत्रको अध्ययन अनुसन्धानमा अन्वेषणात्मक र वर्णनात्मक पद्धति अपनाइएको छ भने प्राथमिक र द्वितीय श्रोतहरूबाट तथ्याङ्क एवं सूचनाहरू संकलन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययनका क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई जातिगत, पेशागत, उमेर, शिक्षा आदि विभिन्न आधारमा तालिकिकरण गरिएको छ । सम्बन्ध विच्छेदको मुख्य कारणहरूमा सम्बन्ध विच्छेदकर्ताको निजीकरण, शारीरिक वा मानसिक यातना पूर्ण व्यवहार, यौनिक असन्तुलन, सामाजिक-सांस्कृतिक भिन्नता एवं वर्गीय असमानता जस्ता कुराहरू अध्ययनको क्रममा पाइएको छ । यसैगरी सम्बन्धविच्छेदले तीन क्षेत्र खासगरी स्वयं जोडिहरूमाथि, सन्तानहरू तथा परिवारमाथि र समाजमाथि असर गरेको कुरा अनुसन्धानको क्रममा देखियो ।

यस शोधपत्र अध्ययनको क्रममा त्यस्ता धेरै कारणहरू रहेका देखिन्छन् जसले विवाहलाई विखण्डनको अवस्थामा धकेलिदिएको छ । खास गरेर सम्बन्ध विच्छेदसँग सम्बन्धित कारणहरूलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ ।

१) विवाह अगाडिको अवस्था

विवाह अगाडिको अवस्था भन्नाले जोडी छनौट प्रक्रियामा अवलम्बन गरिएका विभिन्न प्रक्रियाहरू जस्तै स्वस्थ पहिचान, परिपक्कता, हार्दिक सहमती जस्ता विषयहरूलाई विवाह पूर्व निकै महत्व दिई आत्मसाथ गर्न नसक्दा विवाह टुट्न सक्ने तथ्य अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्याङ्कबाट पुष्टि भएको छ ।

अध्ययनको क्रममा नमूना छनौटमा परेका कुल १५ जोडी सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरू मध्ये १६ जना अर्थात ५३.३३% महिला तथा पुरुषको कलिलै उमेरमा विवाह भएको थियो । यसरी कलिलै वा सानै (सामान्यतया २० वर्ष भन्दा कम उमेर) उमेरमा विवाह गर्दा पारिवारिक जीवनलाई सुचारूपूर्वक अगाडि बढाउनमा जोडीहरूको विचमा परिपक्कताको विकास भई सकेको नहुँदा उनीहरू असक्षम नै देखिन्छन् । जसले गर्दा विखण्डनको स्थिति देखा पर्न गएको पाईन्छ । अपरिपक्क उमेरमा विवाह गर्दा शैक्षिक क्षेत्रमा पनि त्यतिकै नकारात्मक प्रभाव परेको देखिन्छ ।

त्यसैगरी स्वस्थ पहिचान हुन नसक्नु पनि सम्बन्ध विच्छेदको प्रमुख कारक तत्वमध्ये एक हुने कुरा अनुसन्धानको क्रममा पाइएको छ । दैनिक रूपमा हुने क्रियाकलापलाई सुचारु र सन्तुलित बनाई राख्नको लागि एक अर्काको सहयोग त्यतिकै आवश्यक छ । त्यसको लागि विवाह हुनुभन्दा अगाडि नै एक अर्का प्रति राम्रोसँग जानकारी हुनु आवश्यक हुन्छ । आफ्नो व्यक्तिगत वा मनोगत, शारीरिक, सामाजिक कुराहरूलाई राम्रोसँग चिनाउनु र अर्को पक्षको यि कुराहरूको बारेमा राम्रोसँग चिन्नु जान्नु आवश्यक हुन्छ । यिनै कुरा वा विषयहरूको पहिचान नभएर गरेको विवाह अपूर्ण र कमजोर बन्न जान्छ । यस अध्ययनको क्रममा स्वस्थ पहिचान नभएरै भएका विवाह ६०% छन् । जसले गर्दा उनीहरू बीचमा मनोमालिन्य हुन गई अन्तर द्वन्द्व बढ्न गई मनोवैज्ञानिक वा मानसिक पिडा बोकिरहेको भनाई उत्तरदाताको थियो ।

अपरिपक्व उमेरमा नै एक आपसमा खुल्ला अन्तरक्रिया र स्वस्थ पहिचानको अभावमा विवाह गर्नेहरूको संख्या पनि धेरै नै देखिन्छ । कतिपय घटनाहरू एक अर्का प्रतिको मंजूरी विना नै पारिवारिक दवावमा विवाह बन्धनमा बाधिन पुगेका छन भने कतिपय जोडिहरूको पारिवारिक सहमति विना विवाह भएको कुरा अध्ययनको क्रममा पाइएको छ । नमूनाको लागि छनौट गरिएका १५ जोडी मध्ये ७ जोडी अर्थात ४६.६७% को विना सहमति विवाह भएको देखिएको छ । विना सहमति गरिएका विवाह भित्र मागी विवाह गरेका जोडीहरू परेका छन् । यस्तो विवाहमा अन्तरद्वन्द्व, तनाव र बेमेल सृजना भई विवाह विच्छेदको स्थितिमा पुगेका छन् । यस किसिमले हार्दिक सहमति पश्चात निर्मित दाम्पत्य जीवन छ भने अवश्य पनि पारिवारिक गठबन्धन सुमधुर र सन्तुलित हुनेछ । पूर्ण मंजूरी वा सहमति विनाको दाम्पत्य जीवन अपाङ्ग र अधूरो रहन्छ । एक आपसको मर्यादा एवम् समझदारी, एक अर्कामाथिको विश्वास विनाको दाम्पत्य जीवनमा सधै विखण्डनको खतरा रहिरहन्छ । जहिले पनि परिवार खण्डित अवस्थामा पुग्न सक्छ ।

२) विवाह पश्चातको स्थिति

सम्बन्ध विच्छेद हुने दोस्रो कारक तत्वको रूपमा विवाह पश्चातको स्थितिलाई मानिएको छ । समान पृष्ठ भूमि भएका र पारिवारिक मंजूरीमा विवाह भएको भएतापनि सामाजिक संस्कार, चालचलन, रितिरिवाज, धार्मिक मूल्य मान्यता आदि कुराहरूमा कहि न कहि मतभेद र फरक दृष्टिकोण देखा पर्न थाल्दछ । एकपछि अर्को गर्दै विभिन्न क्रियाकलापहरूमा मतभेद र टकराव बढ्दै जान थालेपछि विवाह अगाडिको स्थितिमा भए गरेका सामान्य कमजोरी वा त्रुटिहरू पनि हाल द्वन्द्व र मनोमालिन्यको विषयको रूपमा देखा परेका छन् ।

वैवाहिक सम्बन्धलाई प्रगतिको बाधक तत्वको रूपमा परिवारका सदस्यहरू बीचको आपसि सम्बन्ध, पारिवारिक मनोवृत्ति, सामाजिक बर्गीय दृष्टिकोण रहेका छन् । बुहारीलाई घरमा छोरीसरहको व्यवहार नगरिनु, बुहारीलाई 'कमैया' सरहको व्यवहार गरिनु तथा भिन्न पारिवारिक पृष्ठभूमिबाट आएका बुहारीहरू प्रति परिवारका सदस्यहरूको फरक-फरक व्यवहार र दृष्टिकोण राखिनु जस्ता कुराहरूले वैवाहिक गठबन्धनलाई कमजोर तुल्याउँछ । कम दाइजो ल्याउने बुहारीलाई हेप्ने वा हेला गर्ने प्रवृत्ति देखिएको छ । यस अध्ययनमा पनि ४ जोडी अर्थात २६.६८% जोडीहरू दाइजोका कारण सम्बन्ध विच्छेद गर्न पुगेका छन् ।

यसैगरी विवाह पश्चातको स्थितिमा यौनिक असन्तुलनलाई पनि लिइएको छ । हाम्रो समाजमा रुढिवादी मान्यता अन्धविश्वासले जरो गाडेर बसेको छ । सन्तानको आशामा वा छोरी-छोरी मात्र भए छोराको आशामा सौता ल्याइएका घटनाहरू पनि अध्ययनको क्रममा देखिएका छन् जसबाट पूर्व पत्नि प्रति गरिएको अपमानजनक व्यवहार र सोहि अनुरूपको क्रियाकलापले पूर्व पत्निमा मनोवैज्ञानिक असर पर्न गई दाम्पत्य जीवन असन्तुलित बन्न पुगेको देखिन्छ । अध्ययनमा लिइएका नमुनाहरू मध्ये २ जोडी अर्थात १३.३३% मा यौन असन्तुष्टिका कारण सम्बन्ध विच्छेद भएको छ । लोग्नेको जाँड रक्सी खाने बानी, परस्त्रीसँगको अनैतिक सम्बन्ध र अवैध यौन क्रियाकलापमा संलग्न हुने लोग्ने/स्वास्नीको चरित्रहिन व्यवहार आदिका कारण परिवारमा भगडाको बीउ रोपिन गई वैवाहिक जीवन खलबलिन पुगेको देखिन्छ । जाडरक्सीको कारण ३ जोडी अर्थात २०% विवाह बन्धनको समाप्ती भएको तय अनुसन्धानको क्रममा पत्ता लागेको छ ।

हाम्रो समाजमा छोरा र छोरी प्रति सानै उमेरदेखि घर, परिवारमा भेद भावपूर्ण व्यवहार गर्ने गलत संस्कार र मान्यता प्रचलनमा छ । पुरुष भएर महिलाको नियन्त्रणमा रहनु हुँदैन, घरमा आईमाई भाले हुनु भनेको पोथी वास्तु हो आदि जस्ता कुराहरूको गलत संस्कार बसिसकेको छ । त्यसै गरेर महिलाले जस्तो सुकै परिवेशमा हुँदा पनि सहेर बस्नुपर्दछ । विवाद गर्नु हुँदैन आदि जस्ता मान्यताहरूलाई जवरजस्ती लादिएको हुन्छ । विगत केही वर्ष यता महिलाहरूमा शिक्षा र चेतनाको विकासले निकै फडको चालिसकेको छ । विभिन्न सामाजिक संघ-संस्थाहरूले पनि महिलाहरूलाई आफ्नो हक अधिकार तर्फ सचेत र संगठित हुन प्रेरित गरिरहेका छन् । फलस्वरूप विगतमा अस्तित्वविहीन रूपमा कुन्ठीत भएर बसेका नारीहरू आज आफ्नो छुट्टै अस्थित्व र स्वाभीमानका निमित्त जुर्मुराउँदै छन् । उनीहरूमा पनि चेतनाको विकास तिब्र रूपमा भइरहेको देखिन्छ । उनीहरू पनि अन्य पुरुष सरह राम्रो शिक्षा हासिल गरेर कुनै पेशा प्रति आवद्ध हुन चाहन्छन् र आफ्नो खुट्टामा आफै निर्भर हुन चाहन्छन् घरायसी धन्दा र चुला चौकामा मात्र सिमित हुन चाहँदैनन् । फलस्वरूप यस्ता महिलाहरू पुरुषको पुरानो सोचाई र सीमाभित्र अटाउन नसक्दा द्वन्द र टकरावको स्थिति आई अन्ततः सम्बन्ध विच्छेद तर्फ उन्मुख भएको कुरा अध्ययनको क्रममा सम्बन्धित व्यक्तिहरूको अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ ।

सम्बन्ध विच्छेद गर्नु सामान्यतया राम्रो कुरो होइन । तर पनि कतिपय अवस्थामा वैवाहिक जीवनलाई निरन्तरता दिइरहनु भन्दा त्यस्तो वैवाहिक जीवन बाट छुट्टी पाउनु दुवै पक्षको हितमा हुन जान्छ । त्यसकारण यस्ता जटिल अवस्थाहरूमा गरिने सम्बन्ध विच्छेदलाई भने राम्रै रूपमा लिईन्छ । तर सम्बन्ध विच्छेदलाई पूर्ण रूपमा आत्मसाथ वा स्विकार गर्न नसक्ने हाम्रो जस्तो समाजमा यस्ता घटनाहरूले हलचल वा उथलपुथल पैदा गर्दछ । सम्बन्ध विच्छेदका पक्षहरूमध्ये पुरुष र महिलालाई सहयोग एवम् सहानुभूति दिनु भन्दा पनि भन हेपाइको दृष्टिकोणले व्यवहार गरिन्छ । यसैगरी सन्तान विहिनहरूका लागि नयाँ दाम्पत्य जीवनले केहि राहत त देला तर सन्तान हुनेहरूका हकमा भने ति सन्तानहरू आमा बाबुको उचित संरक्षण र मायाको अभावमा गलत बाटो तर्फ अन्मुख हुन पुग्छन् । यस्ता बच्चाहरूको भविष्य नै अन्य बच्चाको तुलनामा निकै अन्योलपूर्ण हुन जान्छ ।

७.२ निष्कर्षर सुभावहरु

नेपाल परापूर्वकालदेखि हिन्दुधर्मबाट निर्देशित र प्रभावित हुँदै आइरहेको परिप्रेक्ष्यमा आजसम्म प्रत्येक समाजमा हिन्दुधर्मको परम्परागत मुल्य र मान्यताको ठुलो छाप परेको देखिन्छ । यद्यपि हालका वर्षहरूमा नेपाल पनि धर्म निरपेक्ष देशको रूपमा घोषित भए पनि हिन्दु धर्मको छाप स्वरूप अहिले पनि गाउँघर मा चाडै विवाह गर्ने चलन त छँदैछ त्यसमाथि पनि आजकल आधुनिकताको प्रभावले पनि होला युवायुवतीहरू सानै उमेर मा स्कुल कलेज जादाजादै आफैले पनि भागेर विवाह गर्ने गर्छन् । सानै उमेर मा विवाह गर्ने, शिक्षा कम हुने, विवाह पछि प्राय मा.वि. स्तर वा एस.एल.सि सम्म मात्र सिमित हुने, फलस्वरूप जीवन धान्नको निम्ति दुवैको कुनै आधार नभई पुख्यौली सम्पत्तिमा मात्र आश्रित हुने, विवाह अधिकांश भागी, फिल्म, सस्तो उपन्यास तथा पत्रपत्रिकाको अन्धानुकरण गरी तथाकथित गहिरो प्रेममा फसी तुरुन्तै प्रेम विवाहमा बाधिदा विवाह अगाडी दम्पतीहरू बीच एकअर्कामा देखादेख नहुनु या सामान्य देखादेख भइ शारिरीक आकर्षणमा मात्र सिमित रहनुले सम्बन्धविच्छेदको बढी घटना निम्त्याएको देखिन्छ ।

यसरी श्रीमान श्रीमती वैवाहिक सुत्रमा बाधिपछि परिवारमा पुराना मुल्य मान्यता बोकेका र नयाँ मुल्य र मान्यता बोकेका बीच आपसिक द्वन्द मच्चिनु, केही हदसम्म संयुक्त परिवार टुक्रा एकात्मक परिवारमा परिवर्तन हुंदा आफुहरूबीच नै पारिवारिक जिम्मेवारी थपिदा जीवन धान्नको निम्ति श्रीमान घर छोडी टाढा जानु, त्यसबीचमा श्रीमान श्रीमती

विचमा सामिप्यतामा कमि आउनु, त्यसविचमा दुवैले स्वतन्त्रताको महसुस गरी आफुले निभाउन पर्ने कर्तव्यलाई बिर्सी क्षणीक या दिर्घकालीन रुपमा नै आ-आफ्नो मानसिकतामा परिवर्तन ल्याउनु, जसबाट समाजमा अफवाह फैलनु, परिणामस्वरुप एक-अर्कामा आपसि विश्वासमा संकट उत्पन्न भई श्रीमान श्रीमती विच आरोपप्रत्यारोपबाट सहनै नसक्ने स्थिति भए पछि, अन्ततः सम्बन्धविच्छेदको स्थितिमा पुगेको देखिन्छ ।

सम्बन्ध विच्छेद आफैमा दुर्घटना होइन यो त दुर्घटनापूर्ण विवाह र विसंगत दाम्पत्यको परिणाम हो । व्यक्ति विरामी हुनु रोगको कारणले हो र रोग लाग्नु व्यक्ति र वातावरणको अन्तरक्रियात्मक व्यवहारको परिणाम हो । सम्बन्ध विच्छेद हुनमा धेरै तत्वहरूको प्रक्रियागत कारण जिम्मेवार रहेको कुरा अध्ययनको क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कबाट देखिएको छ । यस अध्ययनको क्रममा सम्बन्ध विच्छेदको विजारोपण विवाह सँगै भएको देखिन्छ र केहि समयको अन्तर सम्बन्ध र अन्तरक्रियामा पारिवारीक व्यवस्थाका विभिन्न पक्षहरू बीचको अन्तर सम्बन्ध र अन्तरक्रियामा सोही बीउ फैलिदै जानाले सम्बन्ध विच्छेद जन्मिएको हो । जस अनुसार परिपक्वता, स्वस्थ पहिचान, हार्दिक सहमतिको अभाव त्यसैगरी शिक्षा, पेशा, करकापको विवाह, शारीरिक तथा मानसिक यातनापूर्ण व्यवहार, यौनिक असन्तुलन, सामाजिक, सांस्कृतिक भिन्नता एवं वर्गीय असमानता विद्यमानता रहनु नै सम्बन्ध विच्छेदको मूल कारणहरू भएको कुरा अनुसन्धानका क्रममा पत्ता लागेका तथ्यहरू हुन् । त्यसैगरी सम्बन्ध विच्छेदले स्वयम जोडिहरूलाई, उनीहरूका सन्तान एवं परिवारहरूलाई र समाजलाई असर पारेको तथ्य अनुसन्धानबाट पत्ता लागेको छ ।

विभिन्न समुदाय एवम् जातजातिमा भने मुलुकी ऐन आउनु भन्दा अगाडी विभिन्न रूप र शैलीमा सम्बन्ध विच्छेदको आ-आफ्नै परम्पराअनुसार अभ्यास हुने गर्दथ्यो । हाल आएर सुचना र संचारको पहुँचको कारण, पश्चिमेली संस्कृतिको प्रभाव एवम् लोग्ने स्वास्नीमा एक अर्का प्रतिको आत्मसम्मान हक अधिकार प्रति सचेत हुनाले सम्बन्ध विच्छेदको दर तिब्र हुनुका साथै अदालतमा पनि यस सम्बन्धी मुद्दाहरू सामान्य मुद्दा सरह दर्ता भएको पाईन्छ । यस्तो दर वृद्धि हुनुमा विभिन्न सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, यौनिक कारणहरूको भूमिका प्रमुख रहेको देखिन्छ । वैवाहिक सम्बन्ध समाप्त भएपछि पूर्व जोडिहरू र उनीहरूका सन्तानलाई उचित संरक्षण र नयाँ क्रियाशिलता दिन आजको सामाजिक व्यवस्था सक्षम भै नसकेकाले संरक्षण र सन्तुलित क्रियाशिलताको अभावको कारण सम्बद्ध व्यक्तिहरू

असामान्य स्थितिको शिकार भइरहेका छन् । उनीहरूको परिवार तथा इष्ट मित्रहरूमा पनि नकारात्मक असर परेको देखिन्छ ।

आमाबाबुको वेमेल र विच्छेदपूर्ण परिस्थिति तथा उचित माया र संरक्षणको अभावमा बच्चाहरू असामान्य स्थितिका शिकार भएका देखिन्छन् । केहि सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूले तत्कालका लागि राहत महशुस गरे पनि दीर्घकालीन रूपमा अन्योल र संकटको अवस्था पर्न सक्ने बताउँछन् ।

अध्ययनको क्रममा प्राप्त तथ्याङ्कलाई हेर्दा सम्बन्ध विच्छेदको दर क्षेत्री जातिमा सबैभन्दा धेरै छ । आफै विवाह गर्ने भन्दा अभिभावकको सक्रियतामा भएका विवाह बढी असफल भएको प्राप्त तथ्याङ्कले देखाएको छ । पेशागत दृष्टिकोणले प्राईभेट क्षेत्र र व्यापार व्यवसायमा सम्बन्धविच्छेदको दर बढी पाइयो । यसो हुनुमा कार्यव्यस्तता एवम् काम प्रतिको अविश्वसनीयता रहेको कुरा कुराकानीको क्रममा पाइयो । शिक्षाको आधारमा हेर्दा दश कक्षासम्मको शिक्षा हासिल गरेकाहरूमा सबैभन्दा बढी र स्नातक भन्दा माथिल्लो स्तरको शिक्षा हासिल गर्नेमा सबैभन्दा कम सम्बन्ध विच्छेद हुने गरेको देखियो । साथै सन्तानको हकमा छोरीमात्र हुने जोडीहरूमा सम्बन्ध विच्छेद धेरै भएको देखिएको छ । साथै सजातीय विवाह गरेकाहरूमा र विवाहमा असहमति रहेका मामिलाहरूमा सम्बन्ध विच्छेदको दर अत्यन्त धेरै छ । उमेरको दृष्टिकोणले विस देखी पच्चीस वर्ष भन्दा तलको उमेरमा विवाह भएकाहरूको विवाह अन्त्यको दर अत्यन्त बढी छ । यसैगरी प्रेम विवाह होस् या मागी विवाह दुवैमा स्वस्थ पहिचानको अभावमा भएको विवाह विच्छेदको दर बढी रहेको छ र दाइजोका कारण विवाह टुट्ने दर पनि अत्यधिक नै छ भने छोराछोरीको चाहना, छोराको चाहना, यौन असन्तुष्टी आदी कारणले पनि वैवाहिक जीवनको अन्त्य भएको पाइयो ।

यस अध्ययनबाट सम्बन्ध विच्छेद हुने प्रमुख कारणहरूमा कुटपिट, मानसिक, शारीरिक यातना, एक अर्काप्रति अविश्वास, श्रीमान वा श्रीमतीको पर पुरुष वा महिलासँगको अनैतिक सम्बन्ध, छोराछोरीको चाहना, दाइजो, कार्य व्यस्तता, अन्तरजातीय विवाहको कारण सामाजिक मुल्य मान्यतामा भिन्नता, श्रीमानले जाँड रक्सी खानु, यौन असन्तुष्टी आदि विभिन्न कारणहरू रहेको देखिन्छन् ।

सम्बन्ध विच्छेद पश्चात आधाभन्दा बढीमा मानसिक तनाव पैदा भएको, पुरुषको तुलनामा महिलालाई जीवन सुचारु गर्न गाह्रो भएको कुरा उत्तरदाताहरू बाट पाइयो । बाबु आमाको सम्बन्धविच्छेद पश्चात बच्चाहरू धेरैजसो आमासँग त्यसैगरी बाबु, मावली र अन्यको आश्रयमा बसेको पाइयो ।

यस अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्याङ्क र निचोडले पाठकवृद्ध र नीति निर्माणकर्ताहरूलाई समाजमा बढ्दै गईरहेको सम्बन्ध विच्छेदको बारेमा अझ धेरै जानकारी हासिल गर्न सहयोग पुग्न सक्छ भन्ने मैले आशा राखेकी छु ।

सम्बन्ध विच्छेद एउटा व्यक्तिगत घटना जस्तो देखिएता पनि हाम्रो सामाजिक संरचना, मूल्य मान्यता, दृष्टिकोणलाई हेर्दा यो निकै जटिल सामाजिक समस्याको रूपमा देखापरेको छ । किनकी सम्बन्धविच्छेद केवल विच्छेदकर्ता माझ सीमित नरही यसको प्रभाव र असर निजहरूको परिवार, बालबच्चा, नातागोता र समाजमा पनि परेको हुन्छ ।

सम्बन्धविच्छेदलाई सहजै रूपमा लिन नसक्ने हाम्रो समाजमा यस्ता घटनाहरू दिन प्रतिदिन बढ्दै गएका देखिन्छन् । यसै सम्बन्धमा शोधकर्ता स्वयमंबाट सम्बन्धित क्षेत्रमा गई सम्बन्ध विच्छेदकर्ताहरूसँग सोधपुछ गरेर यस विषयमा विभिन्न जानकारी लिइएको थियो । यसलाई एउटा मुख्य सामाजिक समस्याको विषयको रूपमा लिनुपर्ने शोधकर्ताले आवश्यक ठानेकी छु । सम्बन्ध विच्छेद जस्तो गहन विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहने व्यक्ति, संस्था तथा सरोकारवाला पक्ष एवं वैवाहिक बन्धनमा बाँधिन चाहने पक्षहरू तथा उक्त कार्यमा सहयोगी भूमिका खेल्ने जानकारीको लागि अध्ययन/अनुसन्धानको क्रममा मेरा भोगाई, गराई र अनुभवहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्न बमोजिम उल्लेख गरेकी छु ।

१. सम्बन्धविच्छेद हुनमा विवाह पूर्वका अवस्थाहरू अपरिपक्वता स्वस्थ पहिचान एवम् हार्दिक सहमति जस्ता तत्वहरूले प्रभाव पार्ने हुँदा विवाह हुनु भन्दा पहिले यि कुराहरूको बारेमा व्यापक छलफल र चिन्तन मनन हुन आवश्यक छ । अपरिपक्व उमेर वा सानै उमेरमा विवाह गर्नु अत्यन्त घातक सिद्ध हुने हुनाले उचित शिक्षा र परिपक्व उमेर (केटाको लागि २५ वर्ष पारी र केटीको लागि २० पारी) मा विवाह गर्नुपर्दछ । हुन त नेपाली कानूनमा गरिएको व्यवस्था अनुसार केटाकेटीको उमेर संरक्षकको मञ्जुरी भए अठार र मञ्जुरी नभए बिस वर्ष तोकिएको छ ।

२. विवाह गर्नु पूर्व केटा र केटी बीचमा खुलस्त संवाद र दुवै पक्षको परिवारसँग प्रशस्त घुलमेलको अवसर दिएमा उनीहरू बीच बानी, व्यवहार तथा चालचलन बारे प्रशस्त ज्ञान भई समझदारीको विकास हुन सक्ने हुँदा यस्तो प्रक्रिया पुऱ्याई विवाह गर्ने गरेमा यसले सम्बन्ध विच्छेद हुने सम्भावनालाई न्यून गर्न मद्दत पुऱ्याउन सक्छ ।
३. घरेलु हिंसालाई न्यूनीकरण गर्नको लागि पुरुषहरूलाई पनि केन्द्रित गरेर शसक्तीकरण र जागरणमूलक कार्यक्रम सरकारी वा गैरसरकारी संघ / संस्था मार्फत प्रभावकारी रूपमा परिचालन गर्नु उचित हुन्छ ।
४. सरकारी वा गैह्र सरकारी संघ संस्थाहरूले श्रीमान र श्रीमतीको बीचमा बेमेल तनावको स्थिति सृजना भएमा बेलैमा सल्लाह र परामर्श दिने तथा मध्यस्तता गर्ने जनशक्तिको उत्पादन र परिचालन गर्नाले सम्बन्ध विच्छेदलाई केहि हदसम्म भएपनि न्यून पार्न सकिन्छ ।
५. सम्बन्ध विच्छेदसँग सम्बन्धित त्यस्ता संचालित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारीता अध्ययनका लागि समय समयमा अनुगमन र मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ ।
६. कानुनमा सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी व्यवस्था भएवाट समाजमा सम्बन्ध विच्छेदका घटनाहरू दिन प्रतिदिन वृद्धि हुदै गइरहेका छन् । यसले सम्पूर्ण समाजलाई नै प्रभावित गरिराखेको हुन्छ । यसको लागि जनस्तरमा नै सम्बन्ध विच्छेदबाट हुने असर वालवालिका र समाजमा परेको प्रभाव आदि वारेमा जनचेतनामूलक कार्यक्रम संचालन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
७. सम्बन्धविच्छेदबाट विचलित हुन पुगेका बालवालिकाहरूलाई राज्य तर्फबाट शिक्षालाई विश्वविद्यालय स्तरसम्म सर्वसुलभ बनाउनुका साथै नागरिकलाई सभ्यता र नैतिक शिक्षाको वारेमा व्यवहारिक ज्ञान उपलब्ध गराइनु पर्दछ । यस किसिमको ज्ञानले मानिसहरूलाई एक अर्का प्रतिको भावना बुझ्न सक्ने र सहनशील बन्न सक्ने जस्ता क्षमताको विकास गराउँदछ । फलस्वरूप सम्बन्धविच्छेदको दरमा कमी ल्याउन सहयोगी हुन सक्दछ ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- आचार्य, बलराम, (२०५६), *विवाह विच्छेदका कारणहरु*, काठमाण्डौ : नेपाल समाचार ।
- एक्सनएड, नेपाल,(२०६७), *महिला अधिकार बारे थाहा पाउनुपर्ने कुरा*, काठमाडौं :
एक्सनएड, नेपाल ।
- कोट्स, के.जेल्डा, (२०६२), *परिवारको उत्पति, फ्रेडिक एङ्गल्स : जीवन र कृतित्व*,काठमाडौं :
नवदीप प्रकाशन ।
- थपलिया, शान्ता,(२०४८), *नेपालको पारिवारिक कानून*, ललितपुर : ल्याक ।
- नारी, (मंसिर, २०७३), *वैवाहिक सम्बन्ध असफल हुने कारण* (पृ.२४,अंक २)थापाथली,
काठमाडौं, कान्तिपुर पब्लिकेशन प्रा.लि. ।
- मिश्र, चैतन्य,(२००४), *पूँजीवाद र नेपाल, नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन*,
२००४,ललितपुर : सोसल साइन्स, हिमाल एसोसिएसन।
- मिश्र, चैतन्य, (२०६७), *विवाहको अर्थ- राजनीति, बदलिदो नेपाली समाज*, ललितपुर :
फाइनप्रिन्ट आइएनसी ।
- नेपाल सरकार, (२०२०) *मुलुकी ऐन*, (बाह्रौं संशोधन),काठमाडौं : नेपाल सरकार कानून
किताब व्यवस्था समिति।
- लम्साल, भरत, (२०४९), *कानुनी परामर्शदाता आयोग* ।
- वन्त, प्रत्युष, गौतम, शोभा,बास्कोटा, अमृता, (२०५६),*सामाजिक सम्बन्ध र समस्या*,
छापामा महिला,काठमाडौं :डेनिस अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहयोग(DANIDA)को
सहयोगमा नेपाल प्रेस इन्स्टिच्युट ।
- नागरिक दैनिक पत्रिका, (श्रावण २२,२०७०) *सम्बन्ध विच्छेद: रहर कि बाध्यता?*, काठमाडौं :
नेपाल रिपब्लिक मिडिया प्रा.लि ।
- सिंह, टोप बहादुर, (२०३८), *कानूनी शब्दकोष* ।
- श्रेष्ठ, रत्नकाजी, (२०६०),*महिलाका लागी भएका विशेष व्यवस्था र यसको प्रभाव*, *Asia*
Foundation को सहयोगमा महिला, काठमाण्डौं : कानून र विकास मञ्च ।

- हिमाल खबर पत्रिका,(२०५७), *सम्बन्धविच्छेदको बाढी*, ललितपुर : हिमाल मिडिया प्रा.लि. ।
- Carbone, J.R. (1994). *Feminist Perspective in Divorce*, Retrived from www.jstor.org/stable/1602484
- CBS (Central Bureau of Statistics). (2012).*National Report: Nepal Demographic Health Survey, 2011*.Kathmandu: Ministry of Health and Population.
- Chaudhary, J.N. (1988). *Divorce in India Society: A Sociological Study of marriage disruption and role adjustment*, Jaipur:Printwell Publisher.
- Encyclopedia, Britanica, (1990).
- Goode, W. J. (1987).*The Family*.New Delhi: Standard University Printice Hall of India.
- Gustavsen, G.W & Naygajr R.M (2016). *Effects of Parental divorce on teenage children's risk behaviours : Incidence and Persistence*. Journal of Family and Economics Issues..
- Haimi, M. (2016).*The impact of Parental Sepration and Divorce*, Retrived from <https://www.researchgate.net/publication/294874714>.
- Institute, G.P. (2012, May 4). *Rising awareness of legal rights doubles divorce rates in Nepal's Capitals*, Retrived from www.wikispaces.com
- Nepali, G.S. (1965). *The Newar: An Ethno sociological Study of Himalayan Community*.Kathmandu: Himalayan Book Seller.
- Shah,W.P(2013). *Women put off divorce benefit from Marriage*. Retrived fromwww.dnaindia.com/....Report
- Sangroula, Y & Pathak, G (2002).*Gender and Law Nepalese Perspective*, Kathmandu:Pairabi Prakashan.
- U.S Census Bureau (2009).*Information on divorce rate and statistics*. Retrived from www.divorcestatics.org

अनुसुची अर्न्तवार्ता

मिति :.....

मुख्य उत्तरदाताको नाम, थर :.....

उमेर :..... शिक्षा :.....

लिङ्ग :..... पेशा :.....

वैवाहिक स्थिति :.....

ठेगाना : जिल्ला:..... गा.वि.स. / नपा..... वडा नं.....

फो.नं.....

तल उल्लेख गरिएका प्रश्नहरूमा आफ्नो विचार लेख्नुहोस् ।

१. विवाह गर्दा तपाईं कति वर्षको हुनुहुन्थ्यो ?
२. तपाईंको कस्तो प्रकारको विवाह हो ? विवाहमा तपाईंको पुर्ण सहमति थियो कि थिएन ?
३. सम्बन्ध विच्छेद भनेको तपाईंको विचारमा के हो ?
४. तपाईंले सम्बन्ध विच्छेद गर्नुपर्ने मुख्य मुख्य कारणहरू के के हुन् ?
५. तपाईंको सम्बन्ध विच्छेद हुनुमा को बढी जिम्मेवार थियो ?
६. सम्बन्ध विच्छेदपूर्व र पछि तपाईंले आफ्नो कार्य भूमिकामा कतिको सहजता पाउनु भएको छ ?
७. तपाईंको बालबच्चाहरू कतिजना छन् र तिनीहरू अहिले को सँग बसिरहेका छन् ?
८. सम्बन्ध विच्छेदले यदी तपाईंको बच्चामा असर परिरहेको छ भने कस्तो खालको असर परे जस्तो लाग्छ ?
९. सम्बन्ध विच्छेद पश्चात को सँग बस्दै आउनु भएको छ ?
१०. सम्बन्ध विच्छेद पछि तपाईंले आफ्नो जीवनमा के के सकारात्मक नकारात्मक असरहरू देख्नुभयो?

११. सम्बन्ध विच्छेद पश्चात माइती वा आफन्तहरुबाट सहयोग वा उनीहरुको हेर्ने दृष्टिकोण कस्तो पाउनुभएको छ?
१२. विवाह गर्दा तपाईं कति वर्षको हुनुहुन्थ्यो?
१३. सम्बन्ध विच्छेद गर्नु कतिको औचित्यपूर्ण लाग्छ ?
१४. सम्बन्ध विच्छेदले गर्दा समाजमा कस्तो प्रभाव पर्ला जस्तो लाग्छ ?
१५. तपाईंको विचारमा हाम्रो समाजमा सम्बन्ध विच्छेद किन बढिरहेको छ ?
१६. तपाईंको अनुभवमा एउटा वैवाहिक जीवनमा सम्बन्ध विच्छेदको परिस्थिति आउन नदिनको लागि के के कुराहरु जरुरी छ जस्तो लाग्छ ?
१७. सम्बन्ध विच्छेद पश्चात पुनः विवाह गर्नु भयो कि भएन ? त्यस बारे के कस्तो विचार गर्नु भएको छ ?
१८. सम्बन्ध विच्छेद सम्बन्धी अरु केही भन्न चाहनुहुन्छ ?

समाप्त